

Міжнародний гуманітарний університет

**Водолазська О.О.
Меленчук Н.І.**

ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
галузі знань 05 Соціальні та поведінкові науки
за спеціальністю 053 Психологія.

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

Одеса - 2024

Водолазська О.О., Меленчук Н.І. Конспект лекцій з дисципліни «Психологія особистості» (Галузь знань – 05; Соціальні та поведінкові науки; Спеціальність – 053 Психологія; Освітній ступінь – Бакалавр) / О.О. Водолазська, Н.І. Меленчук; Міжнародний гуманітарний університет – О.: МГУ, 2024. – 88 с.

Рецензенти:

Жигалкіна Н.В. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри педагогіки та психології Міжнародного гуманітарного університету.

Бикова С.В. – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри філософії, політології, психології та права Одеської державної академії будівництва та архітектури.

Конспект лекцій з дисципліни «Психологія особистості» затверджений на
засіданні кафедри педагогіки та психології
(№ 1 від 29 серпня 2024 року)

Видання спрямоване закріпити та поглибити теоретичний навчальний матеріал з дисципліни «Психологія особистості»; містять методичні вказівки до структури курсу, перелік питань до заліку; список рекомендованих джерел та додатки в якому подані критерії оцінювання за дисципліною. Також важливим результатом методичного видання є систематизація теоретичного навчального матеріалу з метою підвищення рівня засвоєння навчального матеріалу.

Зміст

Вступ	4
Програма навчальної дисципліни «Психологія особистості».....	4
Структура навчальної дисципліни «Психологія особистості»	7
Зміст лекцій з дисципліни «Психологія особистості»	7

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ I. ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ОСОБИСТОСТІ В ПСИХОЛОГІЇ..... 10

<i>Лекція 1. Предмет, завдання та методи психології особистості</i>	<i>10</i>
<i>Лекція 2. Концепції особистості фрейдизму і неофрейдизму</i>	<i>16</i>
<i>Лекція 2. Концепції особистості фрейдизму і неофрейдизму</i>	<i>23</i>
<i>Лекція 3. Диспозиційний напрям у психології особистості.....</i>	<i>27</i>
<i>Лекція 4. Когнітивний підхід до особистості</i>	<i>14</i>
<i>Лекція 5. Гуманістичний напрям у психології особистості</i>	<i>32</i>
<i>Лекція 6. Теорії особистості психологів США і Європи.....</i>	<i>38</i>
<i>Лекція 7. Особистість в українській психології</i>	<i>49</i>

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ II. ПСИХОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОСОБИСТОСТІ 52

<i>Лекція 8. Індивідуально-психологічні властивості особистості.....</i>	<i>52</i>
<i>Лекція 9. Темперамент як міра розвитку і еволюції індивідуальних психологічних властивостей особистості</i>	<i>57</i>
<i>Лекція 10. Соціально-психологічна характеристика особистості</i>	<i>62</i>
<i>Лекція 11. Соціальне середовище і соціалізація особистості</i>	<i>64</i>
<i>Лекція 12. Ідентифікаційні характеристики особистості: формування «Я-концепції».....</i>	<i>67</i>
<i>Лекція 13. Розвиток і формування особистості.....</i>	<i>70</i>
<i>Лекція 14. Особистість та індивідуальність</i>	<i>73</i>

Питання до екзамену з дисципліни «Психологія особистості».....	76
Рекомендована література.....	79
Додатки.....	81
Додаток А. Види та методи контролю	81
Додаток Б. Оцінювання здобувачів вищої та фахової передвищої освіти за навчальну дисципліну у Міжнародному гуманітарному університеті.	82
Додаток В. Критерії загальних результатів оцінювання знань здобувачів.....	86

ВСТУП

Дисципліна «Психологія особистості» посідає важливе місце в структурно-логічній схемі підготовки фахівців вищого рівня освіти за спеціальністю 053 «Психологія» і буде корисна майбутнім фахівцям при формуванні у них системи теоретичних знань та прикладних навичок щодо основних аспектів диференціальної психології. Дисципліна охоплює всі тематичні блоки, що необхідні для формування у здобувачів сучасного професійного етичного мислення і системи спеціальних знань про базові поняття щодо фундаментальних основ академічної доброчесності та професійної етики. Ця дисципліна тісно переплітається з філософією, логікою, соціологією, етикою та складає підґрунтя для адекватного розуміння змісту багатьох дисциплін.

Своє життя людина починає у світі предметів і явищ, створених попередніми поколіннями. Приймаючи участь у праці і різних формах суспільної діяльності, люди розвивають у собі ті специфічні людські здібності, які вже були сформовані у людства. Життя і діяльність людини зумовлені єдністю і взаємодією біологічного і соціального факторів, що формує унікальні можливості пізнання навколишнього світу і самої себе.

Психологія особистості- це галузь психологічної науки, яка поєднує у собі різноманітні напрямки, що дають можливість вивчити і визначити ті характеристики, які зумовлюють унікальність людини, її індивідуальні характеристики, поведінку, мотивацію, емоції та розвиток особистості. Особистість можна охарактеризувати як індивідуалізоване поняття, що здебільшого залишається незмінним упродовж життя людини. Психологія особистості дозволяє систематизувати усі властивості, якості та характеристики людини як особистості, сучасні психологічні теорії та підходи до розуміння особистості, її ідентифікаційні характеристики.

Значення вивчення даної дисципліни полягає у розширенні кола пізнання таких рівнів людської організації, як «індивід», «суб'єкт діяльності», «особистість», «індивідуальність» та наданні можливостей отримання діагностичних даних стосовно властивостей, якостей особистості, її структурних компонентів та психічних явищ, з якими можливий гіпотетичний зв'язок. Вивчення даного курсу дозволить усвідомити шлях, який проходить людина на протязі свого життя при взаємодії з суспільством та надасть можливість порівняти погляди як зарубіжних, так і вітчизняних ортодоксальних і сучасних персонологів на процес розвитку особистості.

Вивчення найбільш актуальних моментів становлення людини як особистості на протязі її життя сформує уявлення про те, що робить нас унікальними – наші індивідуальні риси, які формують наше сприйняття світу, наші реакції та наше поводження. Вивчення даної дисципліни дасть можливість зрозуміти себе та інших людей, розмежувати між тим, що є нормальним, а що аномальним та допоможе пізнанню того, як брати до уваги особистісні

особливості взаємодії з навколишнім світом. Вивчення основних концепцій та теорій особистості дасть можливість проникнути у глибину нашої психологічної природи та зрозуміти, як виникла і розвилася наша особистість. Вивчення та розуміння основних концептуальних положень та теорій призведе до можливого висновку про те, що особистість – це не лише об'єкт суспільних відносин, який отримує на собі певні соціальні впливи, але й суб'єкт, що має можливість перетворювати їх, оскільки поступовий розвиток особистості пояснюється тим, що особистість розвивається як сукупність внутрішніх умов, через які заломлюються зовнішні впливи суспільства.

Метою дисципліни «Психологія особистості» є формування здатності здійснення психологічного аналізу особистості і самоаналізу власного внутрішнього світу, що сприятиме досягненню особистісної і професійної зрілості, реалізації свого потенціалу, дасть можливість правильно орієнтуватися у сутності міжособистісних стосунків.

Передумови для вивчення дисципліни – знання із таких дисциплін як-от: «Філософія», «Історія психології», «Українська мова (за професійним спрямуванням)», «Загальна психологія», «Академічна доброчесність та професійна етика».

ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ I. ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ОСОБИСТОСТІ В ПСИХОЛОГІЇ

Тема 1. Предмет, завдання та методи психології особистості. Психологія особистості як наукова дисципліна. Основні напрями вивчення особистості. Базові категорії психології особистості: індивід, суб'єкт діяльності, особистість, індивідуальність. Основні етапи історії досліджень особистості. Методи психологічного дослідження у психології особистості.

Тема 2. Концепції особистості фрейдизму і неофрейдизму. Теорія особистості Зігмунда Фрейда. Аналітична психологія Карла-Густава Юнга. Індивідуальна психологія Альфреда Адлера. Соціокультурна психологія Карен Хорні. Гуманістичний психоаналіз Еріка Фромма. Епігенетична теорія розвитку особистості Еріка Еріксона.

Тема 3. Диспозиційний напрям у психології особистості. Загальна характеристика диспозиційного напрямку у психології особистості. Диспозиційна теорія особистості Гордона Оллпорта. Теорія типів особистості Ганса Айзенка. Структурна теорія рис особистості Раймонда Кеттела.

Тема 4. Когнітивний підхід до особистості. Загальна характеристика когнітивного підходу до особистості. Розвиток мислення в онтогенезі (теорія Жана Піаже). Теорія особистісних конструктів Джорджа Келлі. Теорія поля Курта Левіна.

Тема 5. Гуманістичний напрям у психології особистості. Загальна характеристика гуманістичного напрямку. Теорія самоактуалізації Абрахама Маслоу. Феноменологічна теорія Карла Роджерса. Особистість у логотерапії Віктора Франкла. Екзистенційна психологія Ролло Мея.

Тема 6. Теорії особистості психологів США і Європи. Соціально-когнітивна теорія Альберта Бандури. Теорія соціального навчання Джуліана Роттера. Психологія свідомості Вільяма Джемса. Особистість в «описовій психології» Вільгельма Дільтея та Едуарда Шпрангера. Теорії особистості у французькій соціологічній школі. Транзактний аналіз Еріка Берна.

Тема 7. Особистість в українській психології. Зародження психологічної науки на території України. Київська наукова школа. Розвиток наукових напрямків та шкіл психології особистості на Україні у період XIX -XXI ст.. Наукове становлення української персонології (Л.С.Виготський, Г.С.Костюк, С.Л.Рубінштейн, К.К.Платонов, В.О.Котов-Хроменко, Г.З.Бедний, І.Г. Білявський, Б.Й. Цуканов, Т.П.Вісковатова, О.П. Саннікова, С.М.Симоненко, О.Я.Чебикін та ін.).

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ II. ПСИХОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОСОБИСТОСТІ

Тема 8. Індивідуально-психологічні властивості особистості. Загальна характеристика властивостей людини як індивіда. Погляди психологів на роль генетичних чинників у розвитку особистості. Вікові індивідні властивості та особистість. Статевий диморфізм і статева ідентифікація особистості.

Тема 9. Темперамент як міра розвитку і еволюції індивідних психологічних властивостей особистості. Активність і реактивність особистості. Проблеми конструювання типологій особистості. Типологія і психодіагностика темпераменту. Загальна характеристика психодинамічних властивостей особистості.

Тема 10. Соціально-психологічна характеристика особистості . Соціально зумовлені характеристики особистості. Поняття про характер. Типологія характерів. Акцентуації характеру. Поняття про мотивацію та її місце в структурі психіки. Теорії мотивації.

Тема 11. Соціальне середовище і соціалізація особистості. Поняття соціалізації як процесу формування особистості. Концепції соціалізації. Соціальні ролі. Соціалізація як інкультурація. Гендерна соціалізація.

Тема 12. Ідентифікаційні характеристики особистості: формування «Я-концепції». Характеристика самосвідомості. «Я-концепція» як результат соціального розвитку особистості. Самооцінка як найважливіший компонент «Я-концепції». Формування особистості : акме-розвиток.

Тема 13. Розвиток і формування особистості. Характеристика понять: «розвиток», «формування». Основні теорії розвитку особистості в дитинстві. Розвиток і формування самосвідомості.

Тема 14. Особистість та індивідуальність. Індивідуальність та індивідуальні розбіжності особистості. Здібності як прояв індивідуального у психіці. Рівні здібностей. Види і структура здібностей. Виникнення здібностей.

СТРУКТУРА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

[illegible]

ЗМІСТ ЛЕКЦІЙ З ДИСЦИПЛІНИ «Психологія особистості»

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ І. ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ОСОБИСТОСТІ В ПСИХОЛОГІЇ

Лекція 1.

ПРЕДМЕТ, ЗАВДАННЯ ТА МЕТОДИ ПСИХОЛОГІЇ ОСОБИСТОСТІ

Особистість як предмет пізнання цікавить багато наук, що вивчають людину. У філософії особистість виступає як сукупність усіх суспільних стосунків. Проблема особистості у філософії – це проблема місця, яке займає особистість у суспільстві. Особистість у соціології – це стійка система соціально значимих рис, що характеризують індивіда як продукт суспільного розвитку і обґрунтовують включення індивіда в систему соціальних стосунків за допомогою діяльності і спілкування. Особистість у загальній психології – ядро, інтегруюче начало, що зв'язує воедино різні психічні процеси індивіда і що надає його поведінці необхідну послідовність і стійкість.

Суттєвий вклад до загальної теорії особистості вносять педагогічна, вікова, етнічна психологія, психологія праці, психологія розвитку і ряд інших наук.

Психологія особистості вивчає рушійні сили і умови розвитку особистості, періодизацію розвитку індивіда, особистості та індивідуальності, індивідуальні властивості особистості та їх роль у розвитку особистості, розвиток особистості у соціо- та персоногенезі, структуру особистості і різні методичні підходи до її вивчення, теорії особистості та багато інших проблем.

Людина – жива система, яка є єдністю природного і соціального, тілесного і духовного, вродженого та набутого за життя. Тільки врахування усіх таких характеристик та факторів дозволяє зрозуміти цілісність людського єства, можливості та перспективи, що людина має у становленні та розвитку особистого життя, в історії. При розгляді людини в єдності природного та соціального виявляється, що людина є часткою природи, але не рівноцінною усім іншим її часткам, а такою, яка протистоїть природі, як її самостійна сила.

Отже, людина є істотою соціальною, але водночас і, насамперед, людина і *природна істота*, яка породжена природою так само, як і сама соціальна форма її буття. Основоположне значення має і визнання єдності тілесного та духовного в людині. Визнання взаємозв'язку тіла і духу вказує на те, що людина, за суттю своєю, духовна, водночас прив'язана до власного тіла і не може реалізовувати себе як духовна особа абсолютно довільно, без врахування особливостей власної психофізичної організації, тіла. Життя людини постає як сукупність складових: біологічних, соціальних та власних зусиль людини. Людина, коли засвоює морально-правові норми, правила мислення та граматики, форми побуту та естетичні смаки, що склалися історично, стає не просто представником певного способу життя, типу культури і ментальності - а продовжує залишатися

унікальною саме тому, що всі зовнішні впливи пропускає через внутрішню духовну призму. Отже, виробляє власне ставлення до життя, створює, будує власну особистість, в кінцевому випадку і життя.

Поняття особистості належить до найбільш суперечливих і складних для визначення у сучасній психології. Єдиного, загально-визнаного визначення особистості немає до сьогодні. На питання, що таке особистість, психологи відповідають по-різному, і в різноманітті їх відповідей виявляється складність феномена особистості.

Згідно з висловлюванням С.Д.Максименка, особистості притаманні такі ключові ознаки: *цілісність, унікальність або індивідуальна неповторність, активність, принципова незавершеність, саморегуляція, саморозвиток*. Особистість найчастіше визначають як людину в сукупності набутих соціальних якостей. Це означає, що до числа особистісних не належать такі особливості людини, які генотипічно чи фізіологічно обумовлені і не залежать від життя у суспільстві. У багатьох визначеннях особистості також підкреслюється, що до числа особистісних не належать психологічні якості людини, які характеризують її пізнавальні процеси чи індивідуальний стиль діяльності, за виключенням тих, які виявляються у суспільстві. У поняття особистість зазвичай включають такі властивості, які є більш чи менш стійкими, свідчать про індивідуальність людини та визначають її вчинки.

Отже, **особистість** – це людина в системі таких психологічних характеристик, які соціально обумовлені, виявляються у суспільних відносинах, є стійкими і визначають моральні вчинки людини.

2. Основні напрями вивчення особистості.

У сучасній психології виділяють наступні напрями дослідження особистості: біогенетичний, соціогенетичний і персоногенетичний. В основі виділення даних напрямів знаходиться детермінація розвитку особистості під впливом середовища і спадковості. Розглянемо кожний із перерахованих напрямів.

Центром уваги представників **біогенетичного напрямку** є проблеми розвитку людини як індивіда, що має певні антропогенетичні властивості (задатки, темперамент, біологічний вік, стать, нейродинамічні властивості, органічні потреби, потяги тощо.), які проходять різні стадії дозрівання під час реалізації філогенетичної програми виду в онтогенезі.

Основним завданням представників **соціогенетичного напрямку** є вивчення процесів соціалізації людини, засвоєння людиною соціальних норм і ролей, набуття соціальних настанов і ціннісних орієнтацій, формування соціального і національного характеру людини як члена тієї або іншої спільності.

У центрі уваги представників **персоногенетичної орієнтації** стоять проблеми активності, самосвідомості і творчості особистості, формування людського Я, боротьби мотивів, виховання індивідуального характеру і здібностей, самореалізації і особистого вибору, пошуку сенсу життя.

Велике значення для психології особистості має **культурно-історичний системно-діяльнісний підхід** розвитку особистості. У даному напрямі властивості людини як індивіда розглядаються як «безособові» передумови розвитку особистості, які в процесі життєвого шляху можуть отримати особистісний розвиток. Соціокультурне середовище є джерелом, що живить розвиток особистості, а не «чинником», що безпосередньо визначає поведінку. Справжніми підставами і рушійною силою розвитку особистості виступають спільна діяльність і спілкування, за допомогою яких здійснюється залучення особистості до культури.

У рамках системно-діялісного підходу особистість розглядається як відносно стійка сукупність психічних властивостей, як результат включення індивіда у простір міжіндивідуальних зв'язків.

3.Базові категорії психології особистості: індивід, суб'єкт діяльності, особистість, індивідуальність.

Поняття особистості належить до найбільш суперечливих і складних для визнаного визначення особистості немає до сьогодні. На питання, що таке особистість, психологи відповідають по-різному, і в різноманітті їх відповідей виявляється складність феномена особистості. Як ілюстрацію можна навести визначення поняття «особистість», що містяться в працях різних вчених.

Особистість найчастіше визначають як людину в сукупності набутих соціальних якостей. Це означає, що до числа особистісних не належать такі особливості людини, які генотипічно чи фізіологічно обумовлені і не залежать від життя у суспільстві. У багатьох визначеннях особистості також підкреслюється, що до числа особистісних не належать психологічні якості людини, які характеризують її пізнавальні процеси чи індивідуальний стиль діяльності, за виключенням тих, які виявляються у суспільстві. У поняття особистість зазвичай включають такі властивості, які є більш чи менш стійкими, свідчать про індивідуальність людини та визначають її вчинки.

Отже, **особистість** — це людина в системі таких психологічних характеристик, які соціально обумовлені, виявляються у суспільних відносинах, є стійкими і визначають моральні вчинки людини.

Для розуміння природи особистості, потрібно з'ясувати співвідношення цього поняття з іншими поняттями, що використовуються як у класичній, так і в сучасній психології. Це поняття індивід, людина, особистість, індивідуальність. Використовуючи поняття **людина**, ми маємо на увазі, що мова йде про істоту, яка поєднує в собі два напрямки розвитку: біологічний (людина є представником біологічного виду і характеризується певною тілесною організацією, що має такі суттєві ознаки: прямоходіння, наявність пристосованих до праці рук, високорозвинений мозок, особливі морфологічні ознаки) та соціальний (людина є носієм свідомості, що є суспільним продуктом). Тільки в суспільстві і завдячуючи

суспільству відбувається розвиток біологічних можливостей людини, формування свідомості, самосвідомості та механізмів саморегуляції. Взаємодія

біологічної і соціальної передумови забезпечує психологічний результат: людина набуває здатність відображати світ у поняттях, планувати і прогнозувати, фантазувати і мріяти, усвідомлювати причини своїх вчинків, діяти розумно. Усі ці аспекти (біологічний, соціальний і психологічний) рівномірно представлені у понятті «людина». Жодне з них не є домінуючим.

Людина народжується на світ з генетично закладеними в неї потенційними можливостями стати саме людиною. Щоб підкреслити біологічно зумовлену належність новонародженої дитини і дорослої людини саме до людського роду та відрізнити їх від тварин, використовують поняття «індивід» як протилежне поняттю особини тварини. *Індивід* — це людська біологічна основа розвитку особистості у певних соціальних умовах. Індивідні якості, тобто притаманні людині задатки, анатоμο-фізіологічні передумови, закладають підвалини створення особистості.

Поняття *особистість* більш вузьке, акцентоване на суспільній суті людини. Іншими словами, особистість — та ж людина, тільки абстрагована від її біологічної, природної сторони, яка розглядається як суспільна, соціальна істота. Це член суспільства, який виконує певні соціальні функції. Деякі автори визначають особистість як системну властивість індивіда, що формується в спільній діяльності і спілкуванні. Є й інші тлумачення цього поняття, але всі вони сходяться в одному:

поняття «особистість» характеризує людину як соціальну істоту.

Проте, людина — це не лише індивід та особистість, але і носій свідомості, суб'єкт діяльності, що виробляє матеріальні і духовні цінності. Структура людини як суб'єкта діяльності утворюється з певних властивостей індивіда і особистості, які відповідають предмету і засобам діяльності. Саме категорія «суб'єкт» означає вищий рівень розвитку особистості. Особистість стає індивідуальністю, досягаючи максимального рівня своєї неповторності, а суб'єктом вона стає, досягаючи оптимального рівня розвитку своєї людяності, етичності (С. Л. Рубінштейн).

Об'єднання цих трьох рівнів в одне ціле формує інтегральну характеристику людини — її індивідуальність.

Індивідуальність — це поєднання психологічних особливостей людини, що утворюють її своєрідність, відмінність від інших людей. Індивідуальність виявляється у здібностях людини, домінуючих потребах, рисах характеру, почутті власної гідності, світобаченні, системі знань, умінь, навичок, рівні розвитку інтелектуальних, творчих процесів, індивідуальному стилі діяльності та поведінки, типі темпераменту, характеристиках емоційної та вольової сфер тощо.

На рівні індивідуальності можливі найвищі досягнення людини, оскільки індивідуальність виявляється у взаємозв'язку і єдності властивостей людини як індивіда, особи і суб'єкта діяльності. Саме ця єдність складає основу для максимально повного розвитку і виявлення людиною своїх здібностей, допомагає їй внести свій власний неповторний вклад до суспільного розвитку.

Отже, кожна людина постає одночасно як індивід, особистість і суб'єкт діяльності, але далеко не усім удається стати індивідуальністю. Також вірно і те, що кожна людина є структурним цілим, але далеко не кожна людина є цілісною особистістю, тобто досягає гармонійної взаємодії всіх якостей, властивостей, способів діяльності.

4. Основні етапи історії досліджень особистості.

У психології особистості на основі вивчення різних літературних наукових джерел можна виділити три основні періоди в розвитку психологічних поглядів на особистість: філософсько-літературний, клінічний та експериментальний.

Філософсько-літературний період охоплює проміжок часу від мислителів стародавнього світу до початку XIX століття. Теорія духовного світу людини формувалась на основі спостережень за особливостями поведінки людей, виявлення їх індивідуальних відмінностей. Теоретичні викладки цього періоду мали абстрактний характер і торкалися в основному моральної та соціальної природи особистості. Цей період освітлений геніальними здогадками та ідеями таких зірок світової культури людства, як Соломон, Піфагор, Геракліт, Сократ, Демокрит, Платон, Діоген, Аристотель, Епікур, Сенека, Плутарх, Фірдоусі, Омар Хайям, Р. Бекон, Монтень, Спіноза, Вольтер, Г. Сковорода, Кант та багато інших. Вони внесли неоціненний вклад у розуміння природи та суті людської особистості.

У **клінічний період**, майже до першої чверті XX століття, філософсько-літературні описи особистості почали доповнюватись результатами психологічних спостережень і досліджень в умовах клініки. Зібраний та проаналізований психіатрами клінічний матеріал про особливості психічних проявів хворих людей допоміг виявити психологічні особливості особистості, властиві не лише хворим, а й здоровим людям, проте у хворих вони гіпертрофовані.

Особливість цього періоду полягає в тому, що, намагаючись дати визначення особистості, психіатри робили це в термінах «рис особистості». Риси давали можливість описати і цілком нормальну і паталогічну особистість. Такий підхід впливав з потреб психотерапії, але обійтися в психологічній науці при описанні поняття «особистість» без термінів рис було вже неможливо. Головний недолік цього підходу полягав у тому, що в основу «теорії особистості» лягли риси, притаманні як хворій, так і здоровій людині, тобто не враховувалися психічні властивості, притаманні лише «нормальній» особистості. Проте, за цей відносно короткий період, розвиток теоретичних уявлень про особистість зробив помітне зрушення вперед.

Експериментальний період, початок якого припадає на першу чверть XX століття, в дослідженні особистості пов'язаний з «кризою психології». Суть її полягала в суперечності між досягнутим рівнем у розумінні психічних процесів та психічних функцій і неможливістю застосувати ці досягнення до пояснення цілісних поведінкових актів людини. Індивід постав як сукупність окремих

психічних функцій, що не вело до цілісної психології особистості. Проте проведені дослідження мали експериментальний характер. Одержані дані піддавалися статистичному обробленню, що значно підвищило наукову достовірність результатів вивчення психічних феноменів. Завдяки цьому було зроблено новий крок у вивченні особистості, перейшовши від умоглядних викладок, від виміру та оцінювання окремих психічних функцій до експериментально вивірених і математично оброблених теоретичних моделей особистості.

В експериментальне вивчення особистості значний внесок зробив Г. Айзенк. Він розробив оригінальні методи і процедури математичного оброблення даних експерименту та спостережень, опитувань й аналізу документів, одержаних про особистість різними методами і з різноманітних джерел. В результаті застосування таких дослідницьких процедур виникла можливість одержати корелюючі (статистично зв'язані між собою) дані, які характеризують загальні та індивідуально стійкі риси особистості. Цей напрям, що дістав назву «теорія рис», був розвинений Г. Олпортом і покладений в основу нової теорії особистості.

Р. Кеттел у рамках цієї теорії розробив процедуру експериментального вивчення особистості методом факторного аналізу. Він закладав основи тестології особистості, виділив і описав ряд реальних факторів (рис) особистості. Йому належить один з перших тестів особистості «16-факторний тест Кеттела». Експериментальний підхід до цілісного вивчення й описання особистості виявився вельми плідним. Це привело до появи в 30-х роках нашого століття політичної диференціації досліджень та виникнення нових трактувань теорії особистості. Так, Курт Левін з позицій гештальтпсихології зробив спробу експериментально дослідити психологічну культуру особистості, що включала потреби, афекти і волю. Хоча це були лише деякі елементи структури особистості, але результати їх досліджень були цікавими й плідними. У цей період виникло ряд нових і цікавих концепцій особистості: теорія самореалізації Г. Олпорта, концепція самоактуалізації А. Маслоу, теорія «Я» К. Роджерса, біосоціальна теорія Г. Мерфі, персонологія Г. Мюррея і факторіальні теорії Р. Кеттела, Г. Айзенка і П. Гілфорда.

Тема 2.

КОНЦЕПЦІЇ ОСОБИСТОСТІ ФРЕЙДИЗМУ І НЕОФРЕЙДИЗМУ

1. Теорія особистості Зігмунда Фрейда.

Одна з найвидатніших теорій особистості була створена Зігмундом Фрейдом (1856—1939). З. Фрейд уподібнив психіку айсбергу, в якому лише невеличка частина виступає над поверхнею води і є сферою свідомого, тоді як більша частина айсберга перебуває під водою – це сфера несвідомого, і саме там, у просторі несвідомого, можна знайти прагнення, пристрасті, витіснені думки та почуття, що здійснюють контроль над свідомими думками та вчинками людини. Вчений виділив дві основні групи людських інстинктів: еротичні (інстинкти життя) і руйнівні (інстинкти смерті). Енергія інстинктів життя називається *«лібідо»*. Інстинкти життя включають голод, спрагу, інстинкт самозбереження, сексуальний потяг. Інстинкти смерті — деструктивні сили, що можуть бути спрямовані як всередину індивіда (мазохізм або самогубство), так і зовні (ненависть та агресія). Фрейд стверджував, що поведінка людини повністю детермінована її сексуальними і агресивними потребами. Задоволення цих потреб стикається з перешкодами з боку навколишнього світу, суспільства, тому вони пригнічуються і створюють сферу *«несвідомого»*. З. Фрейд представив психічне життя особистості як постійну арену

боротьби між непримиренними силами свідомого і несвідомого, розуму та інстинктів, які змагаються за контроль над поведінкою. Така концепція психічного життя має назву *психодинамічної*. Відповідно до поглядів З. Фрейда, структуру особистості утворюють три основних компоненти: *«Воно»*, *«Я»* і *«Над-Я»*. *«Воно»* (Ід) – це базова і найдавніша структура психічного життя особистості. У ній зосереджені інстинктивні, примітивні, спадкові аспекти особистості. Це скарбниця примітивних інстинктивних прагнень, емоцій, спогадів, забутих дитячих образ, травм, вороже ставлення до своїх батьків, невідомі сексуальні бажання.

Друга структура особистості – *«Я»* (Его), на думку З. Фрейда, також є вродженою і розташовується як в свідомому шарі так і в передсвідомості. Таким чином, ми завжди можемо усвідомити своє *«Я»*, хоча це і нелегко. На відміну від Ід, природа якого виявляється в пошуку задоволення, Его підпорядковується принципу реальності, мета якого – збереження цілісності організму. Принцип реальності дає можливість індивідууму гальмувати, переадресувати або поступово давати вихід грубої енергії Ід у рамках соціальних обмежень. Его здатне спрямовувати поведінку в потрібне русло, щоб інстинктивні потреби задовольнялися безпечним для самого індивідуума і для інших людей способом. Его відповідає за довільну поведінку, може контролювати і пригнічувати інстинкти, прагне до послаблення напруги і посилення задоволення.

«Над-Я» (Суперего) – це третій, найпізніший компонент особистості, інтерналізована версія суспільних норм і стандартів поведінки, морально-етична інстанція особистості. Людина не народжується із Суперего. Суперего у процесі соціалізації формується з Его і слугує цензором вчинків та думок останнього. Це

внутрішня репрезентація традиційних цінностей та ідеалів суспільства в тому вигляді, який сформовано виховними впливами, насамперед сім'ї. Суперого виконує такі функції: совість, самоспостереження і формування ідеалів.

Можливість підтримувати своє психічне здоров'я залежить від механізмів психологічного захисту, які допомагають людині пом'якшити конфлікт між «Воно» і «Над-Я». Фрейд виділяв декілька **захисних механізмів**, головними з яких є витіснення (перенесення в підсвідомість думок і почуттів, що викликають страждання); проєкція (процес, за допомогою якого людина приписує власні неприйнятні думки і почуття іншим людям, покладаючи таким чином на них провину за свої недоліки); заміщення (переадресація агресії з одного об'єкта на інший); сублімація (заміна сексуальних або агресивних потягів на соціально прийнятні форми поведінки). У кожної людини є свій набір захисних механізмів, сформованих у дитинстві. Проте, не дивлячись на наявність захисту, витіснені бажання прориваються в свідомість у формі сновидінь, фантазій, «випадкових» обмовок, неочікуваних дій і вчинків. Отже, подавлені мотиви продовжують діяти і істотним чином впливають на поведінку людини.

2. Аналітична психологія Карла-Густава Юнга.

Один із учнів З. Фрейда, Карл Юнг (1875-1961) – швейцарський психолог, засновник аналітичної психології – відмежувався від свого великого вчителя

у поглядах на пансексуалізм як головну рушійну силу поведінки людини. До основних понять вчення Юнга відносять поняття про інтроверсію та екстраверсію, відкриття чотирьох основних психічних функцій, дослідження колективного несвідомого, особливий погляд на структуру особистості, а в зв'язку з цим – створення аналітичної психотерапії.

За К. Юнгом, психіка людини має три рівні: свідомість, особисте несвідоме і колективне несвідоме. Визначальну роль у структурі особистості відіграє колективне несвідоме, яке утворюється із слідів пам'яті, що залишається від усього минулого людства і впливає на особистість людини, визначає її поведінку з моменту народження.

Колективне несвідоме утворюється з різних рівнів, які визначаються загальнолюдською, національною та расовою спадщиною. Найбільше значення мають сліди минулого, тобто досвід тваринних предків людини. Колективне несвідоме виявляється у вигляді **архетипів**. К. Юнг називав архетипи первинними образами, оскільки вони пов'язані з міфічними і казковими темами. Він також вважав, що архетипи організовують не лише індивідуальну, але і колективну фантазію (наприклад, лежать в основі міфології народу, його релігії, визначаючи психологію народу, його самосвідомість). Через актуалізацію певних архетипів культура робить вплив і на становлення індивідуальної психіки людини. К. Юнг зарахував до архетипів основні складові структури особистості, виділяючи такі елементи: Персону, Его, Тінь, Аніму (у чоловіків), Анімус (у жінок) і Самість.

Персона – це візитна картка «Я», це та частина нашої особи, яку ми показуємо світу, якими ми хочемо бути в очах інших людей. Персона включає і

типові для нас ролі, стиль поведінки і одяг, манеру говорити, мислити, одягатися, це характер, соціальна роль, здатність самовиражатися у суспільстві.

Его – центр свідомості, і тому відіграє основну роль у свідомому житті: створює відчуття усвідомленості і послідовності наших думок та дій, відповідає за зв'язок свідомого і несвідомого. Его збирає розрізнені дані особистого досвіду в єдине ціле, формуючи з них цілісне і усвідомлене сприйняття власної особи.

Тінь – центр особистого несвідомого, куди входять бажання, переживання, тенденції, що заперечуються індивідумом як несумісні з існуючими соціальними стандартами. При цьому, чим більше домінує Персона в структурі особистості, тим більшою є Тінь, оскільки людині необхідно витіснити в несвідоме все більшу кількість нереалізованих бажань. Юнг не вважав за можливе просто позбавитися від Тіні, не визнавати її, оскільки вона – природна частина особистості і людина без Тіні так само неповноцінна, як і без інших частин душі. Найшкідливіше, з його погляду, не помічати, ігнорувати Тінь, тоді як уважне ставлення до Тіні, прагнення до аналізу її змісту допомагають подолати її негативний вплив.

Аніма (у чоловіка) або **Анімус** (у жінки) – це ті частини душі, які відображають інтерсексуальні зв'язки, уявлення людини про протилежну стать.

Самість – архетип цілісності особистості, самість об'єднує свідоме і несвідоме, що взаємно доповнюють одне одного до цілісності. К. Юнг відводив архетипу «самості» центральну роль як потенційному центру особистості. на відміну від «Его», як центру свідомості.

Особисте несвідоме складається з переживань, що були колись свідомими, але потім стали забутими або витісненими зі свідомого. За певних умов вони стають усвідомленими. Структурні одиниці особистого несвідомого являють собою сукупність почуттів, думок та спогадів.

К. Юнг створив типологію особистості, в основі якої лежить спрямованість людини на себе або на зовнішнє. Відповідно до цього він розподіляв людей на **інтровертів** та **екстравертів**. Інтроверти в процесі індивідуалізації звертають більше уваги на внутрішню частину своєї душі, будують свою поведінку на основі власних ідей, власних норм і переконань. Екстраверти, навпаки, більше орієнтовані на Персону, на зовнішню частину своєї душі, вони легше встановлюють соціальні зв'язки і краще усвідомлюють, що відбувається навколо них. Щодо походження типів, то, за К.Юнгом, вони визначаються не обставинами життя людини, а її природженими властивостями.

3.Індивідуальна психологія Альфреда Адлера.

Відомим учнем З. Фрейда, який виступив проти біологізаторських тенденцій свого вчителя, був А. Адлер (1870-1937). Він заснував так звану індивідуальну психологію. На відміну від глибинної психології З. Фрейда, в теорії А. Адлера немає жодних постулатів про приховані неосяжні сили і структури психічного життя. Не природжені потяги, не природжені архетипи, а відчуття спільності з іншими людьми, що стимулює соціальні контакти і

орієнтацію на інших людей, – ось та головна сила, яка визначає поведінку і життя людини, стверджував А. Адлер.

А. Адлер вважав **соціальне почуття** природженим, хоча специфічність взаємин людей й визначається характером суспільства, в якому проживає людина. Отже, у цьому аспекті точка зору А. Адлера так само біологічна, як і погляди З. Фрейда і К. Юнга. В той же час Адлер був єдиним, хто вважав найважливішою тенденцією в розвитку особистості її прагнення зберегти в цілісності свою індивідуальність, усвідомлювати і розвивати її. З. Фрейд в принципі відкидав ідею про унікальність кожної особистості, досліджуючи те загальне, що властиве сфері несвідомого.

На думку А. Адлера, структура особистості єдина і тому не може бути розчленованою на три інстанції («Воно», «Я» та «Над-Я»). Детермінантою розвитку особистості є потяг до вищості, прагнення влади, самоствердження. Однак цей потяг не завжди може бути реалізований, наприклад, внаслідок дефектів у розвитку або несприятливих соціальних умов виникає почуття неповноцінності.

Теорія особистості А. Адлера є добре структурованою системою, що базується на декількох базових поняттях: фіктивний фіналізм, прагнення до переваги, почуття неповноцінності і компенсації, суспільний інтерес, стиль життя, креативне «Я».

Фіктивний фіналізм (фіктивні цілі) – суб'єктивні причини психологічних явищ. Психологічні феномени неможливо зрозуміти, не ґрунтуючись на принципі фіналізму, лише фінальні цілі можуть пояснити людську поведінку. Фінальна мета може бути фікцією, тобто недосяжним ідеалом, але є реальною стимул-реакцією і дає остаточне пояснення поведінки.

Прагнення до переваги є поштовхом до вирішення людиною життєвих проблем. Прагнення до переваги є природженим і веде людину до вершин розвитку. Це могутній динамічний принцип.

Почуття неповноцінності включає усі почуття, які виникають у зв'язку з соціальною або психологічною недосконалістю, окрім переживань, пов'язаних з фізичною слабкістю і хворобою. Почуття неповноцінності в нормальних обставинах є великою рушійною силою. Бажання подолати свою неповноцінність дає поштовх до розвитку особистості.

Суспільний інтерес є природженим, тобто люди — соціальні істоти, які прагнуть зробити суспільство досконалим.

Життєвий стиль є системною основою функціонування особистості, тобто це цілісність, якій підпорядковані структурні частини особистості.

Креативне «Я» створює суб'єктивну, динамічну, єдину, таку, що володіє унікальним життєвим стилем особистість, надає сенс життю, творить мету і продумує засоби її досягнення.

А. Адлер надавав великого значення **позиції дитини** в сім'ї (порядку народження) для розвитку стилю її життя та способу вирішення життєвих проблем. Створені А. Адлером психологічні портрети типової дитини в різних вікових позиціях є суттєвим внеском вченого в сучасну психологію.

Індивідуальна психологія А. Адлера заперечує фатальний зв'язок психічного розвитку особистості з органічними інстинктами, більше того, вона стверджує, що цей розвиток керований логікою суспільного життя. Однак, погляди А. Адлера у наш час сприймаються як надмірно механістичні, що надто спрощують складні діалектичні зв'язки між індивідом і суспільством.

4. Соціокультурна психологія Карен Хорні.

На відміну від К. Юнга і А. Адлера, які підкреслювали, що не погоджуються з З.Фрейдом з принципових питань, пов'язаних перш за все зі структурою особистості і механізмами її розвитку, К.Хорні (1885 – 1952) стверджувала, що вона лише прагне скоригувати деякі недоліки теорії Фрейда, залишаючись його послідовницею з принципових питань. Проте, спроби вийти за межі ортодоксального фрейдизму, недолік якого полягає, на її думку, в біологічній спрямованості цієї концепції, призвели К.Хорні до перегляду основних положень теорії Фрейда.

К. Хорні стверджувала, що в структурі особистості домінують не інстинкти агресії або лібідо, а несвідоме почуття тривоги, занепокоєння, яке вона називала почуттям *корінної тривоги* і вважала, що воно пов'язане з самотністю і безпорадністю, що «з'являється у дитини в потенційно ворожому їй світі». Таким чином, в її теорії зберігається не лише ідея З. Фрейда про значення несвідомого, але і його думка про антагонізм між зовнішнім світом і людиною. К. Хорні вважала, що причинами розвитку цієї тривоги можуть бути помилки сімейного виховання, а саме: непослідовна поведінка батьків, глузування, невиконання обіцянок, надмірна опіка або ж емоційна відчуженість батьків. З часом корінна тривога виявляється в усіх взаєминах людини та у її світосприйнятті. Отже, причини невротичної поведінки варто шукати у порушеннях взаємин батьків і дітей.

Невротичні особистості формуються в умовах явного дефіциту теплоти і безпеки в стосунках з батьками, оскільки, прагнучи до безпеки і подолання тривоги, дитина вибирає і формує властиву для неї захисну стратегію. Карен Хорні описала десять таких *захисних стратегій*, визначивши їх як невротичні потреби, або тенденції особистості.

Означені К.Хорні типи стратегії виступають як передумовою «споконвічного конфлікту» так і захисними механізмами. Ці засоби психологічного захисту породжують чотири «великих неврози» нашого часу:

- 1) невроз прихильності — пошуки любові та схвалення за будь-яку ціну;
- 2) невроз влади — гонитва за владою, престижем та володарюванням;
- 3) невроз покори — конформізм;
- 4) невроз ізоляції — втеча від суспільства.

Важливим відкриттям К. Хорні є введення поняття «Образ Я». Вона вважала, що цей образ складається з двох частин – знання про себе і ставлення до себе. При цьому, в нормі, адекватність «образу Я» пов'язана з його когнітивною частиною, тобто із знаннями людини про себе, які повинні відображати її реальні здібності і прагнення. В той же час, ставлення до себе має бути позитивним. К.Хорні вважала, що існує декілька «образів Я» – «Я» реальне,

«Я» ідеальне і «Я» в очах інших людей. У ідеалі усі ці три «образи Я» повинні бути однаковими, лише в цьому випадку можна говорити про нормальний розвиток особистості і її стійкість до неврозів. Припустимо, якщо ідеальне «Я» відрізняється від реального, та людина не може до себе позитивно ставитись, і це заважає нормальному розвитку особистості, викликає напруженість, тривогу, невпевненість у собі, тобто є основою невротизації.

Так само як і А. Адлер, а пізніше Е. Фромм, К. Хорні прийшла до висновку про домінуючий вплив суспільства, соціального оточення на розвиток особистості. Вона також доводила, що людина може змінюватися і продовжувати свій розвиток протягом життя, тому не існує фатальної приреченості на невроз, про яку говорив З. Фрейд.

5. Гуманістичний психоаналіз Еріка Фромма.

Найбільш «соціалізованим» ученням неофрейдизму визнається теорія відчуження **Еріка Фромма** (1900–1980), який стверджував, що проблема **відчуження**, яку висунув К. Маркс у суспільно-економічному аспекті, слід поширити й на психічну діяльність людини. В умовах науково-технічного поступу людина втрачає зв'язки зі світом та з іншими людьми. Виникає відчуження людини, яке Е. Фромм називає **«негативною свободою»**. Людина стає «вільною від усього» і тому відчуженою. Цей стан пригнічує людину і породжує неврози. Людина потерпає під тягарем свободи, вона не хоче бути «вільною», вона прагне мати певні стосунки з іншими людьми, спілкуватися з ними, але навколишній світ не дає їй такої можливості. Внаслідок чого людина стає самотньою.

Для Е. Фромма відчуження є фатальною основою людських взаємин. Нестерпність тягара відчуження може перерости в почуття агресії і виявлятися або в реакціях садизму та мазохізму, або в протилежному стилі поведінки – конформізмі, коли люди, що не витримують самотності, пристосовуються одне до одного, рятуючись від відчуження.

У прагненні до подолання відчуження стимулюючими чинниками є чотири **екзистенціальні потреби**: у встановленні зв'язків (зближення з іншим через підпорядкування, владу або любов), у подоланні себе (здатність піднятися над своїм пасивним існуванням, будуючи або руйнуючи власне життя), у почутті укорінення (яке породжує почуття стабільності світу, що знову стає для людини рідною домівкою), у самоідентичності («Я – це Я, і ніхто інший»), у системі поглядів (розвиток послідовного, вираженого погляду на дійсність). Е. Фромм вважав, якщо незадоволена хоча б одна з цих потреб, результатом стає психічне захворювання людини.

Е. Фромм був упевнений, що для кожного історичного періоду характерний прогресивний розвиток індивідуальності відповідно прагненню людей до особистої свободи. Проте, значного рівня автономії і свободи вибору люди досягають ціною втрати почуття безпеки і появою почуття особистої незначущості. Подолання почуття самотності, власної незначущості і відчуженості вимагають відмови від особистої свободи і пригнічують розвиток

індивідуальності. Е.Фромм описав декілька стратегій «утечі від свободи»: авторитаризм, деструктивність, конформність.

6.Епігенетична теорія розвитку особистості Еріка Еріксона.

Теоретичні формулювання Е. Еріксона (1902–1994) стосуються винятково розвитку *его*, хоча він і стверджував, що його ідеї не більш, ніж подальший систематичний розвиток концепції Фрейда про психосексуальний розвиток у світлі нових відкриттів у соціальних і біо-логічних науках. Проте Е.Еріксон рішуче відійшов від класичного психоаналізу за чотирма важливими пунктами.

По - перше, з позиції Еріксона, саме *его* складає основу поведінки і функціонування людини, у чому видно зсув акценту від ід до его. Егопсихологія описує людей як більш раціональних, таких, які приймають усвідомлені рішення і свідомо вирішують життєві проблеми. У той час як Фрейд вважав, що его бореться, намагаючись розв'язати конфлікт між інстинктивними спонуканнями і моральними обмеженнями, Еріксон доводив, що *его* — це автономна система, що взаємодіє з реальністю за допомогою сприйняття, мислення, уваги і пам'яті.

По - друге, Еріксон розвивав новий погляд щодо індивідуальних взаємин з батьками і культурним контекстом, в якому існує сім'я. Якщо Фрейд цікавив вплив батьків на становлення особистості дитини, то Еріксон підкреслює історичні умови, в яких у дитини формується его.

По - третє, теорія розвитку его охоплює весь життєвий простір індивідуума, тобто від дитинства до зрілості і старості. Фрейд же обмежився вивченням впливу ранніх дитячих переживань і не приділяв увагу питанням розвитку за межами генітальної стадії.

Нарешті, *по - четверте*, у Фрейда і Еріксона різні погляди на природу і розв'язання психосексуальних конфліктів. Метою Фрейда було розкриття сутності й особливостей впливу на особистість несвідомого психічного життя, а також пояснення того, як рання травма може призвести до психопатології в зрілості. Еріксон бачив своє завдання в тому, щоб привернути увагу до здатності людини переборювати життєві труднощі психосоціального характеру, стверджуючи, що кожна особиста і соціальна криза є свого роду викликом долі, що спрямовує особистість до розвитку.

Основний вклад Еріксона у вивчення особистості полягає в тому, що, поряд із фрейдівськими стадіями психосексуального розвитку, він показав, що людина одночасно проходить стадії *психосоціального розвитку і стадії розвитку его*, та довів, що розвиток особистості продовжується все життя і кожна стадія розвитку може мати як позитивний, так і негативний результат. Кожна стадія розвитку его складається з психологічних, біологічних і соціальних компонентів і базується на досягненнях, отриманих на попередніх стадіях.

Отже, усі напрями неофрейдизму можна розглядати як спробу соціологізації біологізаторської за своєю суттю фрейдистської концепції особистості. Неофрейдисти висунули фундаментальні проблеми – внутрішньої структури особистості, місця «Я» в ній, механізмів формування та функціонування особистості, ролі свідомого й несвідомого, регуляції поведінки та діяльності, механізмів психологічного захисту особистості тощо.

Тема 3.

ДИСПОЗИЦІЙНИЙ НАПРЯМ У ПСИХОЛОГІЇ ОСОБИСТОСТІ

1. Загальна характеристика диспозиційного напрямку у психології особистості.

Теоретичну основу диспозиційного напрямку формують дві спрямованості. *Перша* полягає в тому, що люди демонструють певну стабільність у своїх вчинках, думках і емоціях, незалежно від перебігу часу, подій і життєвого досвіду. *Друга*, основна ідея диспозиційного напрямку, пов'язана з тією обставиною, що немає двох людей, повністю схожих між собою.

Гордон Оллпорт, Ганс Айзенк, Раймонд Кеттел – цих психологів об'єднують як представників диспозиційного напрямку у вивченні особистості. Диспозиційні психологи погоджувались у тому, що закономірною властивістю особистості є демонстрація певної постійності вчинків, думок, почуттів незалежно від плину часу, подій та життєвого досвіду. Суть особистості визначається тими її схильностями, які є її невід'ємним атрибутом і які вона проносить через усе життя. На думку диспозиційних психологів, найсуттєвіші властивості особистості пояснюються такою психологічною реальністю, як риси.

Риси – це фундаментальні одиниці особистості, кожна з яких є узагальненою схильністю діяти певним чином у відповідній типовій ситуації. Разом з тим, представники цього напрямку по-різному визначають кількість та сутність базових параметрів, необхідних для адекватного опису особистості.

2. Диспозиційна теорія особистості Гордона Оллпорта.

Гордон Оллпорт (1887—1967) вважав особистість відкритою системою, розвиток якої здійснюється у взаємозв'язку з іншими людьми. Він виходив з того, що людина перш за все соціальна, а не біологічна істота і тому не може розвиватися без контактів з довколишніми людьми, з суспільством. Звідси його різке неприйняття положення психоаналізу про антагоністичні, ворожі стосунки між особистістю і суспільством. Оллпорт вважав, що взаємини особистості з суспільством є не прагненням до адаптації, а взаємодією. Особистість, за його визначенням, це динамічна організація особливих мотиваційних систем, звичок, установок і особистісних рис індивіда, які визначають унікальність його взаємодії з середовищем, передусім соціальним. Однак, у цих стосунках немає рівноваги між довкіллям і людиною. Людина повинна весь час встановлювати нові стосунки і розвивати наявні. Отже, постійний розвиток особистості є основною формою її існування.

Г.Оллпорт стверджував, що кожна людина неповторна і індивідуальна, оскільки вона є носієм своєрідного поєднання якостей, потреб, які він називав *рисами*. Особистісна риса – це готовність (диспозиція) поводитися схожим чином у різних ситуаціях. Особистісні риси визначають схожість поведінки індивіда, незважаючи на плин часу та зміну ситуацій. Зокрема, риса товарищескості означає, що людина буде спілкуватися зі знайомими і незнайомими людьми, на роботі і в колі друзів, її сприйматимуть такою друзі дитинства і співробітники. Відповідальність означає, що індивід буде звітувати

перед іншими – і у власній родині, і на роботі, і серед пасажирів транспорту. Риси особистості Оллпорт поділяв на основні та інструментальні. Основні риси стимулюють поведінку і є природженими, генотипічними, а інструментальні – формуються в процесі життя людини, тобто є фенотипічним утворенням. Основні риси гармонійно пов'язані з інструментальними, що й сприяє формуванню особистості.

У подальших працях Оллпорта риси отримали назву *диспозицій*, серед яких він виділив три типи: кардинальні, центральні й вторинні. Кардинальною диспозицією володіє досить небагато людей. Ця генералізована диспозиція так впливає на поведінку, що майже всі вчинки людини можна звести до її впливу. Особистостями з такою диспозицією є Дон Жуан, Жанна д'Арк, Альберт Швейцер. Центральні диспозиції є блоками індивідуальності і такими тенденціями у поведінці людини, які легко помітити (пунктуальність, уважність, відповідальність). Вторинні диспозиції — менш помітні, менш стійкі, менш узагальнені риси (манера одягатися, улюблені страви, ситуаційно обумовлені характеристики).

Особистість не є сукупністю розрізнених диспозицій, вона передбачає єдність, інтеграцію всіх структурних елементів індивідуальності. Існує деякий принцип поєднання всіх диспозицій в єдине ціле, який Оллпорт пропонує називати *пропріумом*. Пропріум – це певна організуюча і об'єднуюча сила, призначенням якої є формування унікальності людського життя.

Відповідно до теорії Оллпорта, основною суттю людини є її відповідь на питання: «Що ти хочеш робити через п'ять років?». На думку вченого, особистість вільна від минулого — зв'язки з минулим історичні, а не функціональні. Дозрівання людини — це безперервний процес становлення, що продовжується все життя. Поведінка зрілих суб'єктів, на відміну від суб'єктів невротичних, функціонально автономна і мотивована усвідомленими процесами. **Зрілій особистості**, вважає Г. Оллпорт, властиві такі риси, як активна позиція відносно дійсності; усвідомлення досвіду, тобто здатність бачити події власного життя такими, якими вони є, не застосовуючи «психологічного захисту»; самопізнання; здатність до абстракції; постійний процес індивідуалізації; функціональна автономія рис; стійкість до фрустрації.

Невротичну особистість, за Г. Оллпортом, характеризує наявність таких рис, як пасивна позиція щодо світу; застосування різних видів психологічного захисту; обмеженість мислення.

3. Теорія типів особистості Ганса Айзенка.

Англійський учений Ганс Айзенк (1916–1997) увійшов до історії психології як творець *чотирирівневої ієрархічної моделі людської особистості*. Як і Кеттелл, Айзенк користувався для своєї теорії математичним апаратом *факторного аналізу*, однак його підхід відрізнявся від підходу Кеттелла. По-перше, він застосовував *гіпотетико-дедуктивний* метод обробки матеріалу, перед тим як використовувати факторний аналіз. По-друге, вчений вважав факторний аналіз лише одним із способів знаходження відповіді на найважливіші питання, які стосуються теорії особистості. По-третє, він

виокремлював не риси, а лише три біполярних суперфактори: екстраверсія – інтроверсія, нейротизм – стабільність, психотизм – суперего. **Екстраверсія** характеризується товариськістю й імпульсивністю; **інтроверсія** – пасивністю і замисленістю; **нейротизм** – тривожністю і звичками; **стабільність** – відсутністю таких; **психотизм** – анти-соціальною поведінкою; а **суперего** – схильністю до співпереживання і співпраці.

Айзенк був глибоко переконаний у тому, що риси особистості й типи визначаються насамперед спадковістю. Відповідно до його теорії, вплив навколишнього середовища практично не важливий для формування особистості. На його думку, генетичні фактори набагато більше впливають на подальшу поведінку, ніж дитячі враження. Айзенк сформулював концепцію ієрархічної чотирирівневої моделі людської особистості. Нижній рівень – **специфічні дії або думки**, індивідуальний спосіб поведінки або думки, які можуть бути, а можуть і не бути характеристиками особистості. Другий рівень **звичні дії або думки**, які за певних умов повторюються. Третій рівень – **риса особистості**, а четвертий, вищий рівень організації поведінки, – це рівень типів, або **суперфакторів**. Айзенк провів детальне емпіричне дослідження психологічних особливостей екстравертів та інтровертів і в світлі його даних можна змалювати їх психологічні портрети.

Екстраверти відкриті, привітні, легко налагоджують контакти з людьми, мають багато знайомих і друзів. Екстраверти постійно прагнуть нових яскравих вражень і відчуттів, зазвичай проявляють безтурботність та легко відволікаються від життєвих проблем. Екстраверти активні, рішучі, говорять і діють швидко, не задумуючись. Екстраверти люблять зміни, вони безтурботні й оптимістичні. Для них властиво діяти, а не віддаватися роздумам, вони проявляють нестриманість, можуть поводитися агресивно.

Інтроверти уникають надто сильних вражень, контролюють свої почуття, прагнуть спокійного впорядкованого життя. Вони прагнуть до ситуацій, які добре знають, уникають надто різких змін, несподіванок. Інтроверти люблять роботу, яка вимагає від них тривалої уваги та зосередженості, їм нелегко відволікатися від своїх занять та справ. Довго роздумують перед тим, як щось зробити, сказати. Рухаються неквапливо, рухи сповільнені. Обережні, ризик їм недовподоб.

Найважливіший висновок, до якого привели дослідження Айзенка щодо параметрів екстраверсії та інтроверсії, можна коротко подати так: екстраверсія-інтроверсія є важливим виміром особистості й визначає багато варіантів її соціальної поведінки.

4. Структурна теорія рис особистості Раймонда Кеттела.

Раймонд Кеттел (1905–1998) – один із найвпливовіших та найоригінальніших психологів, які працювали в галузі індивідуальних відмінностей, інтелекту та особистості, психометрики та генетики поведінки.

Кеттел вважав метою психологічного дослідження особистості – встановити закони, за якими поведуться люди в усіх видах соціаль-них ситуацій та у типових ситуаціях середовища. Значну частину свого життя Раймонд

Кеттелл присвятив створенню завершеної схеми певних властивостей людської особистості. Саме він уперше визначив практично вичерпний список нормальних і аномальних темпераментних та структурних рис. Потім Кеттелл перейшов до виміру динаміки особистості, знайшовши при цьому риси, які він назвав мотиваційними. На думку Кеттелла, знаючи структуру і динаміку особистості, можна успішно передбачати поведінку конкретної людини.

За довгі роки праці Кеттел створив оригінальну теорію особистості на основі психометричних досліджень. Використовуючи індуктивний метод, він збирав кількісні дані з трьох джерел: дані про реальну поведінку впродовж життя, свідчення самих людей про себе і результати об'єктивних тестів, вирахував взаємні кореляції величин і сформував кореляційні матриці. Вчений виділив основні структури (первинні фактори), які визначають особистість.

У цілому психолог визначив 35 особистісних рис першого порядку, з яких 23 риси, притаманні нормальній особистості та 12 свідчать про патологію. У результаті повторного факторного аналізу Кеттелу вдалося визначити вісім рис другого порядку. Первинні і вторинні фактори в теорії Кеттела називаються «основними рисами особистості», і, відповідно, сама теорія дістала назву *теорії рис*.

Кеттел настільки захопився вивченням рис, що виявив прагнення з їх допомогою описати не тільки особистість окремої людини, а й соціальні групи, до яких вона входить. Кеттел зазначав, що на особистість впливають як ситуаційні чинники, так і ті групи, до яких вона належить. Він запропонував спеціальний термін на позначення діапазону рис, з допомогою яких може бути охарактеризована окрема група, – *синтальність*.

Після майже шістдесятих років роботи Кеттелл, який ставив перед собою завдання скласти повну карту особистості, досяг успіху у створенні вичерпної кваліфікації особистісних структур, а також розробив метод, що дозволяє передбачати поведінку особистості. Теорія Кеттела беззаперечно є найбільш комплексною системою поглядів на особистість у сучасній психології, що повністю спирається на використання точних емпіричних методів дослідження.

Тема 4. КОГНІТИВНИЙ ПІДХІД ДО ОСОБИСТОСТІ

1. Загальна характеристика когнітивного підходу до особистості.

У когнітивній психології психіка розглядається як система когнітивних реакцій і простежується зв'язок цих реакцій не лише із зовнішніми стимул-реакціями, але і з внутрішніми змінними, наприклад, з самосвідомістю, когнітивними стратегіями, селективністю уваги тощо. Головним принципом, на підставі якого розглядається когнітивна система людини, є аналогія з комп'ютером, тобто, психіка трактується як система, призначена для переробки інформації. Водночас, прихильники когнітивного підходу стверджують, що людина – не машина, яка сліпо реагує на внутрішні фактори чи на події зовнішнього світу. Когнітивна психологія не є варіантом концептуального бачення особистості. В когнітивній психології розробляють різноманітні підходи, спільним для яких є спрямованість на вивчення процесів пізнання та інтелекту. Когнітивна психологія підкреслює вплив інтелектуальних процесів на функціонування особистості, але не працює над створенням теорії особистості. Когнітивні психологи вивчають принципи організації пізнавальних процесів та відмінності в тому, як люди сприймають, осмислюють й організовують свій досвід, оцінюють його та користуються ним. Особистість при цьому цікавить їх не сама по собі, а як пояснювальний принцип.

Представники когнітивного напрямку вважають, що неправильна поведінка людини викликана перш за все ірраціональними думками. У задачу терапевта входить вивчити мислительні процеси пацієнта і довести до його свідомості ірраціональні моменти його думки. Якщо людина буде більш об'єктивно сприймати події, це призведе до пошуку нових форм поведінки, тобто модифікація думки призведе до модифікації поведінки.

2. Розвиток мислення в онтогенезі (теорія Жана Піаже).

Швейцарський психолог Жан Піаже (1896–1980) вивчав закономірності розвитку мислення у дитини і прийшов до висновку, що когнітивний розвиток є результатом послідовних стадій розвитку особистості. Розвиток інтелекту дитини відбувається у постійних пошуках рівноваги між тим, що дитина знає і що прагне зрозуміти. Всі діти проходять ці стадії в однаковій послідовності під впливом таких факторів, як дозрівання нервової системи, накопичення досвіду, розвиток мовлення і виховання. Когнітивний розвиток дитини може блокуватись на певному етапі, якщо один із перерахованих факторів недостатньо представлений. Згідно з теорією Піаже, в розвитку інтелекту людини можна виділити чотири головні періоди: сенсомоторна стадія (від народження до 2 років), доопераційна стадія (від 2 до 7 років), стадія конкретних операцій (від 7 до 11 років) і стадія формальних операцій (від 11 до 15 років).

Сенсомоторний інтелект – стадія розвитку інтелекту (від народження до двох років), яка розгортається до періоду інтенсивного опанування мови. На цій стадії досягається координація сприйняття та моторики, дитина взаємодіє з

об'єктами, їхніми перцептивними та моторними сигналами, однак не зі знаками, символами, що репрезентують об'єкт.

Доопераційне мислення – стадія розвитку інтелекту дитини від двох до семи років, що характеризується формуванням символічної функції, яка забезпечує розрізнення означуваного та означення і є основою розвитку уявлень. На цій стадії розвитку дитина орієнтується тільки на перцептивні співвідношення. Дитяче мислення на цій стадії відзначається **егоцентризмом**.

Стадія конкретних операцій – форма мислення, що здійснюється на основі логічних операцій, в яких використовуються зовнішні наочні дані. Ця стадія розвитку властива дітям віком від 7–8 до 11–12 років. На цій стадії формується понятійне відображення середовища, дитина опановує прості операції класифікації, формуються поняття числа, часу, руху тощо. На цій стадії операції мислення ще не цілком розвинуті, вони не формалізовані, залежні від конкретного змісту, в різних предметних областях розвиваються нерівномірно, не об'єднані в цілісну систему.

Стадія формальних операцій – стадія розвитку інтелекту, характерна для дитини віком від 11–12 до 14–15 років. Це система, надбудована над конкретними операціями. Опанувавши формальні операції, дитина може будувати власні гіпотетико-дедуктивні висновки, які ґрунтуються на самостійному висуванні гіпотез і перевірці їхніх наслідків. Гіпотетичне та абстрактне мислення дозволяє виходити в гіпотетичні світи, досліджувати та встановлювати суттєві закономірності.

Розвиток операційного мислення, за теорією Піаже, знаменує завершення інтелектуального розвитку, однак не всі люди досягають стадії формальних операцій. Це властиво лише високорозвинутим в інтелектуальному плані індивідам. Вагомим вкладом у психологію були експерименти Піаже по дослідженню **егоцентризму**. Так, Піаже ставив дітям прості питання, де потрібно було розглянути ситуацію з точки зору іншої людини. Наприклад, він запитував дитину, скільки у неї братів і, почувши відповідь: «У мене два брати» – задавав дитині наступне питання: «А скільки братів у твого старшого брата?» Як правило, діти не могли правильно відповісти на це питання і відповідали, що у старшого брата лише один брат, забуваючи при цьому себе.

Головне досягнення Ж.Піаже в тому, що він першим зрозумів, досліджував і виявив специфіку та якісну своєрідність дитячого мислення, показав, що мислення дитини відрізняється від мислення дорослої людини. Розроблені ним методи дослідження рівня розвитку інтелекту широко використовуються у сучасній практичній психології.

3. Теорія особистісних конструктів Джорджа Келлі.

Джордж Келлі (1905–1965) – один із засновників когнітивного напрямку у психології особистості вважає, що кожна людина – дослідник, який контролює, розуміє і передбачає свою поведінку, який робить висновок, базуючись на минулому досвіді і передбачає майбутнє. Терміни, які люди використовують для розуміння один одного, для опису себе і своєї позиції, одержали назву особистісних конструктів. **Особистісний конструкт** – це ідея або думка, яку

людина використовує, щоб усвідомити, пояснити чи передбачити свою поведінку. Приклади особистісних конструктів, які людина використовує у повсякденному житті: «врівноважений – неврівноважений», «розумний – безглуздий», «чоловічий – жіночий», «релігійний – атеїстичний» тощо.

Таким чином, особистість — це система організованих особистих конструктів, у яких переробляється (сприймається й інтерпретується) особистий досвід людини. Структура особистості у рамках даного підходу розглядається як індивідуально своєрідна ієрархія конструктів. Тобто, система конструктів людини організується у пірамідальну структуру, де її складові (конструкти) знаходяться або суперординатній, або у субординатній позиції. Наприклад, якщо зустрівши людину, ви відразу оцінюєте її з погляду того, чи є вона доброю або злою, і тільки потім - охайною або неохайною, то ваш конструкт «добрий-злий» є суперординатним, а «охайний - неохайний» - субординатним.

Кожний конструкт має «дихотомію» (два полюси): «спортивний-неспортивний», «стриманий-нестриманий» тощо. Людина вибирає той полюс дихотомічного конструкта, той результат, який має кращу прогностичну цінність. Одні конструкти придатні для використання лише у вузькому колі подій (конструкт «спортивний-неспортивний»), тоді як інші мають широкий діапазон застосування (наприклад, конструкт «добрий-злий»).

Люди розрізняються за змістом і кількістю доступних їм конструктів, за складністю організації системи конструктів і тим, наскільки ці системи відкриті змінам. Джордж Келлі виділяє два типи особистостей: когнітивно складна (особистість, у якої є велика кількість конструктів) і когнітивно проста (з невеликою кількістю конструктів).

Когнітивно прості особистості розглядають інших людей та довколишній світ, базуючись на невеликій кількості конструктів. Когнітивно прості люди мають усталені погляди щодо інших людей, ігнорують інформацію, яка суперечить їхнім уявленням. Вони прості в спілкуванні, володіють бідним репертуаром соціальних ролей. Когнітивно прості суб'єкти не помічають відмінностей між собою та іншими людьми, вони прагнуть знайти підтвердження тому, що інші схожі на них, їхні соціальні прогнози неефективні.

Когнітивно складними вважають тих людей, які використовують достатньо складну і диференційовану систему конструктів. Вони чітко розрізняють себе та інших, розглядають людей у багатьох ракурсах, їхні уявлення про інших складні та диференційовані, вони помічають тонкі нюанси поведінки інших людей, не ігнорують різноманітні суперечності, їхні соціальні прогнози значно надійніші.

Згідно теорії особистісних конструктів, двоє людей схожі одне на одного настільки, наскільки схожі їх системи конструктів. Більшість людей шукають друзів і коханих серед тих, чия когнітивна складність відповідає їхнім власним показникам. З віком люди стають більш когнітивно складними, і, відповідно, з віком ускладнюється і

Я-концепція особистості. Когнітивна складність – бажана адаптивна риса, однак вона не є єдиним критерієм адаптивної конструктної системи.

Здоровий розвиток особистості спирається на інтеграцію різноманітних конструктів. Келлі заклав міцний гуманістичний фундамент своєю працею, прийнявши центральним положенням те, що люди здатні до постійного самооновлення. Оскільки люди конструюють зміст свого життя ще на ранніх етапах індивідуального розвитку, пізніше вони часто не усвідомлюють, що існує багато способів змінити себе і своє ставлення до світу. *Для сприймання реальності органічно властива гнучкість. У ній є місце для пошуку, творчості й відновлення. У будь-якому віці люди можуть реконструювати сприймання реальності.* Фактично, теорія особистісних конструктів є психологією розуміння розмаїття поглядів особистості – розуміння, завдяки якому можна допомогти людині розв’язати її проблеми.

4. Теорія поля Курта Левіна

Курт Левін (1890–1947) – засновник психологічної теорії поля, яка становить собою метод аналізу життєвого простору як окремої людини, так і групи людей. Для опису психологічної реальності, побудови структури особистості і моделювання її поведінки у теорії поля використовуються засоби топології як розділу математики, що вивчає властивості і взаємне розташування геометричних фігур. Завдяки дослідженням К.Левіна та його колег такі поняття, як потреба, прагнення, когнітивна карта, намір, мотив, мета, когнітивний дисонанс, атрибуція та очікування зайняли гідне місце в психології. Конструкти теорії поля, які використовують у так званих діючих дослідженнях, сприяють осмисленню та розв’язанню найрізноманітніших проблем. Саме тому метод Левіна останнім часом часто використовують в освіті та інших сферах соціального життя.

Життєвий простір є ключовим поняттям у теорії поля Курта Левіна. Зміст цього терміна містить усю множину реальних і нереальних, актуальних, минулих і майбутніх подій, які перебувають у психологічному просторі індивіда на цей момент. Загалом, усе, що може зумовити поведінку особистості. Виходячи з цього, поведінка – це функція особистості та її життєвого простору на даний момент часу. Левін визнавав наявність впливу несприятливих подій на поведінку людини. Тому навіть неусвідомлювані людиною впливи, пов’язані із соціально-економічними та фізіологічними чинниками, також включаються до аналізу її життєвого простору. Іноді життєвий простір називають психологічним.

Психологічне оточення — це феноменальний світ особистості, психічна енергія, що викликається потребами, переноситься на довколишні об’єкти, які стають валентними і починають притягувати або відштовхувати особистість. Межа між життєвим простором і зовнішнім світом у теорії поля нагадує швидше легку мембрану, ніж кам’яну стіну. Життєвий простір і зовнішній світ тісно пов’язані.

Зміни, що відбуваються у зовнішньому світі, впливають на стан життєвого простору, а зміни життєвого простору — на зовнішній світ.

Регіони і кордони. Психологічний простір складається з різних секторів, регіонів, які графічно зображають розділеними кордонами. Кордони володіють властивістю проникливості. Факт життєвого простору – все, що може усвідомити

людина. Подія – результат взаємодії декількох фактів. Кількість секторів визначається кількістю фактів, які є на цей момент у життєвому просторі.

Локомодації. Зв'язок між регіонами здійснюється за допомогою локомодації. Локомодації (дії) можуть відбуватися і в реальному фізичному просторі, і в нереальному, уявному. Функція локомодації полягає в регуляції напруження у життєвому просторі людини. Рівень напруження одного сектора може регулюватися за рахунок здійснення локомодації в іншому секторі. Наприклад, мрії можуть бути ірреальними локомодаціями, пов'язаними з регуляцією напруження, спричиненого потребами, які на цей момент часу неможливо задовольнити у фізичному просторі.

Тимчасова перспектива. Курт Левін порушив питання про існування одиниць психологічного часу різного масштабу, зумовленого масштабами життєвих ситуацій, які визначають межі «психологічного поля в цей момент». Це поле містить не лише реальне ставлення індивіда, а й його уявлення про своє минуле та майбутнє – бажання, страхи, мрії, плани та надії. Усі частини поля, попри їхню хронологічну різночасність, суб'єктивно переживаються як одночасні й однаковою мірою визначають поведінку людини.

Валентність. Ще один конструкт, який Курт Левін використовує для аналізу психічних феноменів, це валентність. Під валентністю він розуміє властивість об'єкта притягати або відштовхувати. Тобто йдеться про цінності регіону для людини. Регіон може притягати і мати позитивну валентність, або відштовхувати і мати негативну валентність. Якщо людина голодна, то їжа матиме для неї позитивну валентність, а якщо сита, то – нейтральну. Якщо ж індивід з'їв занадто багато, тоді їжа викликає у нього відразу і матиме негативну валентність.

На підставі конструкта валентності Курт Левін інтерпретує феномен внутрішньоособистісного конфлікту. За його словами, конфлікт психологічно можна визначити як протидію приблизно рівних сил поля. Для рушійних сил (тобто для сил, пов'язаних із позитивною і негативною валентностями) він виокремлює три основних різновиди внутрішнього конфлікту:

1. Людина перебуває між двома позитивними валентностями. Їй необхідно вибрати між двома привабливими об'єктами. Сумніви зумовлені тим, що після здійснення вибору, мета може виглядати набагато менш привабливо, ніж у ситуації конфлікту.

2. Зіткнення з об'єктом, який має одночасно позитивну і негативну валентності («і хочеться, і страшно»). Поведінка людини в цій ситуації має характер «човника»: наближення – віддалення від об'єкта.

3. Конфлікт між двома негативними валентностями (наприклад, між необхідністю виконання неприємної роботи та загрозою покарання). Енергетичні витрати в такому разі значно підвищуються, навіть якщо робота досить легка.

Таким чином, відповідно до теорії Левіна, поведінка людини в конфлікті пов'язана з валентністю об'єктів, розташованих у її психологічному полі.

Тема 5.

ГУМАНІСТИЧНИЙ НАПРЯМ У ПСИХОЛОГІЇ ОСОБИСТОСТІ

1. Загальна характеристика гуманістичного напрямку.

У гуманістичній психології людину розглядають як свідому і розумну істоту, активного творця власної особистості та свого стилю життя. Людина визначається прагненням до самовдосконалення. Сама сутність людини зумовлює її постійний рух до творчості й самодостатності, якщо цьому процесу не перешкоджають обставини.

Прихильників гуманістичних теорій особистості насамперед цікавить те, як людина сприймає, розуміє і пояснює реальні події у своєму житті. Вони описують феноменологію особистості, а не шукають їй пояснення; тому теорії даного типу іноді називають феноменологічними. Описи особистості і подій у її житті тут в основному зосереджені на дійсному життєвому досвіді, а не на минулому або майбутньому, подаються в термінах типу «сенси життя», «цінності», «життєві цілі» тощо.

Найбільш відомими представниками цього підходу до особистості є А. Маслоу, К. Роджерс та В. Франкл.

2. Теорія самоактуалізації Абрахама Маслоу.

Американський психолог А. Маслоу (1907–1970) – один із основоположників гуманістичної теорії, головною характеристикою особистості вважав потяг до самоактуалізації, самовираження, дотворчості та любові, в основі яких лежить гуманістична потреба нести людям добро. Він стверджував, що людині не властиві природжені інстинкти жорстокості й агресії, як вважав З. Фрейд. Навпаки, в них закладено інстинкт збереження своєї популяції, що змушує людей допомагати одне одному. Потреба в **самоактуалізації** своїх можливостей і здібностей властива здоровій людині, а найбільшою мірою видатним людям. Суспільство може процвітати, якщо воно знаходить шляхи розвитку здорових, сильних, розумово повноцінних особистостей. Поступ суспільства відбувається не революційним шляхом, не соціальними перетвореннями, а задоволенням гуманістичних потреб людини.

За А. Маслоу, ядро особистості утворюють **гуманістичні потреби** в добрі, моральності, доброзичливості, з якими народжується людина і які вона може реалізувати за певних умов. Однак, ці потреби в самоактуалізації задовольняються лише під час задоволення інших потреб і передусім фізіологічних. Більшості ж людей не вдається досягти задоволення навіть нижчих потреб.

Ієрархія потреб, згідно з Маслоу, охоплює:

- фізіологічні потреби;
- потреби в безпеці;
- потреби в любові й прихильності;
- потреби у визнанні та оцінці;

- потреби в самоактуалізації – реалізації здібностей і талантів.

Одним із найслабших положень у теорії Маслоу є те, що дані потреби знаходяться у заданій ієрархії і «вищі» потреби (наприклад, в самоактуалізації) виникають лише після того, як задовольняються більш елементарні, наприклад, фізіологічні потреби. Не лише критики, але і послідовники Маслоу доводять, що дуже часто потреба в самоактуалізації домінує і визначає поведінку особистості, незважаючи на те, що її фізіологічні потреби залишилися незадоволеними. Самоактуалізації досягає лише невелика кількість людей, вважає Маслоу.

Самоактуалізованій особистості притаманні такі риси:

- повне схвалення реальності й комфортне відношення до неї (не ховатися від життя, а знати, розуміти його);
- схвалення інших і себе («Я роблю своє, а ти – своє. Я в цьому світі не для того, щоб відповідати твоїм очікуванням. І ти в цьому світі не для того, щоб відповідати моїм очікуванням. Я є я, ти є ти. Я поважаю і приймаю тебе таким, яким ти є»);
- професійне захоплення улюбленою справою, орієнтація на завдання, на справу;
- автономність, незалежність від соціального середовища, самостійність думок;
- здатність до розуміння інших людей, увага, доброзичливість до людей;
- постійна новизна, свіжість оцінок;
- розрізнення мети і засобів, зла і добра (не будь-який засіб придатний для досягнення мети);
- спонтанність, природність поведінки;
- гумор;
- саморозвиток, вияв здібностей, потенційних можливостей, самоактуалізуюча творчість у роботі, любові, житті;
- готовність до розв'язання нових проблем, до усвідомлення власного досвіду, справжнього розуміння своїх можливостей.

Фундаментальною позицією гуманістичної психології є визнання пріоритетності творчого потенціалу людини. Маслоу перший висловив тезу, що *творчість* є універсальною характеристикою людини, її невід'ємною сутністю. Творчі здібності притаманні людині від народження. Це природно для людини такою ж мірою, як птахам літати, а деревам – вкриватися листям. Здатність до творчості закладена в кожному з нас, для творчості не потрібні якісь особливі обдарування або навички. Щоб бути творчими, немає потреби писати книги, картини або komponувати музику. Так робить лише невелика кількість людей. Творчість – універсальна функція людини, що передбачає всі види саморозкриття.

3.Феноменологічна теорія Карла Роджерса.

Американський психолог К. Роджерс (1902–1987) підкреслював значення сьогодення і говорив про те, що люди повинні навчитися усвідомлювати і цінувати кожен момент свого буття, знаходячи у ньому щось прекрасне і

важливе. Лише тоді життя розкриється в своєму дійсному значенні і лише в цьому випадку можна говорити про повноцінне функціонування особистості.

Однією з важливих особливостей теорії Роджерса є **феноменологічний підхід** до особистості, згідно з яким, основою особистості виступає психологічна реальність, тобто суб'єктивний досвід, відповідно до якого інтерпретується дійсність. Визначальну роль у поведінці людини відіграє її здатність пізнавати світ і створювати на цій основі суб'єктивну реальність, тобто реальність свідомо сприйняту особистістю в даний момент часу. Прибічники феноменологічного підходу заперечують, що довколишній світ існує як об'єктивна реальність сама по собі, незмінна для всіх.

Фундаментальне поняття теорії Роджерса – **«Я-концепція»**, що складається із сприйняття себе і своїх взаємин з іншими людьми, а також з цінностей **«Я»**. Я-концепція включає не лише сприйняття себе реального, але також і уявлення про те, якою би людина хотіла бути. Не зважаючи на те, що «Я» людини постійно змінюється в результаті досвіду, уявлення людини про себе залишається відносно постійним.

Згідно теорії К.Роджерса, основною рушійною силою функціонування особистості є тенденція до **самоактуалізації**, тобто потреба людини реалізувати свої природні потенційні можливості. Люди здатні визначати свою долю, вони відповідальні за те, які вони є, тобто свобода самовизначення закладена в їхній природі. Для людей природно рухатися в напрямку дедалі більшої диференціації, автономності, зрілості.

У тенденції самоактуалізації дуже важливою є потреба людини як у позитивній увазі з боку інших, так і у позитивному ставленні власне до себе. Потреба в позитивній увазі інших робить людину вразливою до впливу соціального схвалення. Потреба в позитивному самоставленні задовольняється, якщо людина вважає свою поведінку відповідною власній я-концепції. У розвитку особистості, згідно теорії Роджерса, вагомим фактором є ставлення до особистості значущих людей, перш за все батьків.

Таке ставлення Роджерс поділив на два типи:

- **безумовна позитивна увага;**
- **обумовлена позитивна увага.**

Залежно від того, яку увагу отримувала людина протягом життя, формується той або інший тип особистості. За Роджерсом, існує два протилежні типи особистості: **«повноцінно функціонуюча»** і **«неприспосована»**. **Перший тип** отримувала безумовну позитивну увагу. Її характеризує схильність до екзистенційного способу життя (гнучкість, адаптивність, спонтанність, індуктивне мислення), організмична довіра (інтуїтивний спосіб життя, впевненість у собі), емпірична свобода (суб'єктивне відчуття свободи волі) і креативність (схильність до створення нових і ефективних ідей і речей). **Другий тип** відповідає людині, що отримувала обумовлену позитивну увагу. Вона має умовні цінності, її Я-концепція не відповідає потенційним можливостям, її

поведінка обтяжена захисними механізмами. Вона живе згідно заздалегідь представленому плану, ігнорує свій організм, не довіряючи йому, відчуває себе швидше керованою, ніж вільною, швидше конформною, ніж творчою. З порушеннями Я-концепції пов'язані основні форми психопатології особистості. Так, якщо поведінка людини не узгоджується з її Я-концепцією, вона відчуває тривогу, яка не повністю усувається її психологічним захистом і спричиняє розвиток неврозу. При значній невідповідності між «Я» і переживаннями захист може виявитися неефективним і Я-концепція руйнується.

З порушеннями Я-концепції пов'язані основні форми психопатології особистості. Так, якщо поведінка людини не узгоджується з її Я-концепцією, вона відчуває тривогу, яка не повністю усувається її психологічним захистом і спричиняє розвиток неврозу. При значній невідповідності між «Я» і переживаннями захист може виявитися не-ефективним і Я-концепція руйнується. Відкриття Роджерса пов'язані не лише з новим поглядом на самоактуалізацію і самооцінку людини, але і з його підходом до психокорекції. Карл Роджерс стверджує, що основний бар'єр, який заважає людям спілкуватись, – це природна тенденція обговорювати, оцінювати, схвалювати чи засуджувати поведінку чи твердження інших. *Створений ним напрямок психотерапії отримав назву **клієнтцентрована терапія***, одним із принципів якої є безоціночне сприйняття клієнта і його проблем.

4. Особистість у логотерапії Віктора Франкла.

Австрійський психолог і психіатр В. Франкл (1905–1998) вважав, що рушійною силою людської поведінки і розвитку особистості є пошук **Логосу, сенсу життя**, що має здійснюватися конкретною людиною за її власною потребою.

Екзистенційна теорія Франкла складається з трьох частин: учення про прагнення до сенсу, про сенс життя і про свободу волі.

Основна теза вчення про **прагнення до сенсу** свідчить: людина прагне знайти сенс і відчуває екзистенційну фрустрацію або вакуум, якщо її спроби залишаються нереалізованими. Прагнення до сенсу Франкл розглядає як природжену мотиваційну тенденцію, властиву всім людям і основною рушійною силою поведінки і розвитку особистості. Відсутність сенсу породжує у людини стан екзистенційного вакууму, що є причиною неврозів.

Головна теза вчення про **сенс життя** — життя людини не може позбутися сенсу ні за яких обставин; сенс життя завжди може бути знайдений. Відповідно теорії Франкла, сенс не суб'єктивний, людина не вигадує його, а знаходить у навколишній дійсності, у тому, що є для неї цінністю.

Вчений виділяє три групи **цінностей: творчості, почуття і ставлення**. Сенс життя можна знайти в будь-якій із цих цінностей. Тобто, немає таких обставин і ситуацій, в яких людське життя втратило б свій сенс.

Основна теза вчення про **свободу волі** свідчить, що людина спроможна знайти і реалізувати сенс життя, навіть якщо її свобода обмежена об'єктивними

обставинами. **Свобода**, за теорією Франкла, *тісно пов'язана з відповідальністю людини за правильний вибір і реалізацію сенсу свого життя.*

Франкл підкреслював, що відсутність сенсу життя або неможливість його реалізувати приводить до неврозу, породжує у людини стан **екзистенційної фрустрації**. Неврози нерідко виникають тоді, коли людина усвідомлює беззмістовність свого життя, порожнечу існування. В основі таких поширених явищ, як депресія, правопорушення, алкоголізм, наркоманія, агресивність, моральні падіння, лежить відсутність смислу життя, що може бути частково компенсовано людиною потягом до влади, сексу, бажанням грошей.

5. Екзистенційна психологія Ролло Мея.

Ролло Мей (1909–1994) провідний представник екзистенційної психології у США. За останні півстоліття цей напрям, започаткований у філософії другої половини XIX і першої половини XX століття, поширився у всьому світі. Представниками екзистенційної психології здійснюється феноменологічний аналіз актуального людського існування шляхом дослідження проблем життя і смерті, свободи і вибору, сенсу буття. Не випадково сама назва походить від англійського слова *existence* – існування, буття. Існуванню надано перевагу перед сутністю, розвиток і зміни вважаються важливішими, ніж стійкі й нерухомі характеристики, процес має переваги над результатом.

Теорія Р. Мея базується на клінічних експериментах. Людина живе сьогоднішнім, для неї актуально насамперед те, що відбувається тут і тепер. У цій єдиній справжній реальності людина формує себе сама і відповідальна за те, ким вона врешті-решт стає. *Прослідковуючи докорінні відмінності між психічно здоровою, повноцінною людиною і психічно хворою, Р. Мей дійшов до висновку, що багатьом людям бракує хоробрості зустрітися віч-на-віч зі своєю долею. Спроби уникнути подібного зіткнення призводять до того, що люди намагаються втекти від відповідальності, заявляючи про споконвічну несвободу своїх дій.* Не бажаючи робити вибір, вони втрачають здатність бачити себе такими, якими вони є насправді, і переймаються почуттям власної незначущості й відчуженості від світу. А здорові люди, навпаки, кидають виклик своїй долі, цінують, оберігають свою волю і живуть справжнім життям, чесно щодо себе та інших. Вони усвідомлюють неминучість смерті, але їм вистачає сміливості жити в сьогоднішні. *Мей вважав, що воля приходить до людини, коли вона протистоїть своїй долі і розуміє, що смерть або небуття можливе в будь-який момент.* Людина може бути внутрішньо вільною, навіть якщо вона фізично перебуває у в'язниці.

У своїй концепції особистості Р. Мей особливо підкреслював *унікальність особистості, вільний вибір і усвідомлений цільовий аспект поведінки.* Як і інші екзистенціалісти, Мей вважає, що:

- 1) існування передують сутності (важливіше, що люди роблять, а не хто вони є);
- 2) люди поєднують у собі риси як суб'єкта, так і об'єкта (люди є істотами, які і думають, і діють);
- 3) люди прагнуть знайти відповіді на найважливіші питання щодо сенсу життя;

4) воля і відповідальність завжди врівноважують одна одну, тому жодна з них не може бути присутня у людині окремо від іншої;

5) жорсткі теорії особистості схильні дегуманізувати людину і перетворювати її на об'єкт або предмет для дослідження.

Екзистенціалісти застосовували **феноменологічний підхід** до вивчення особистості, наполягаючи на тому, що *людину найкраще можна зрозуміти в її власних координатах*.

Єдність людини та її феноменологічного світу виражено терміном **«буття-в-світі»**. Є три форми буття в світі:

- 1) наші відносини зі світом зовнішніх об'єктів або речей,
- 2) наші стосунки з іншими людьми;
- 3) стосунки з власною особистістю. Здорові люди живуть у всіх цих трьох світах одночасно.

Якщо людина усвідомлює своє буття-в-світі, вона також усвідомлює можливість **небуття**, або *неіснування*. Життя стає для нас більш значним, коли ми стоїмо перед фактом неминучості смерті або небуття. Визнання небуття сприяє розвитку почуття тривоги, що зростає, якщо людина розуміє, що її наділено волею вибору і навантажено відповідальністю за свої дії. Нормальну тривогу переживає кожен із нас. Вона пропорційна загрозі. Невротична тривога більша за загрозу, викликає придушення і реакцію самозахисту. *Почуття провини, як і почуття тривоги, є нормальним для людини*.

Тема 6.

ТЕОРІЇ ОСОБИСТОСТІ ПСИХОЛОГІВ США І ЄВРОПИ

1. Соціально-когнітивна теорія особистості А. Бандури

Одним із найвизначніших психологів сучасності є американський учений Альберт Бандура (1925). На відміну від радикальних біхевіористів він вважає, що особистість формують такі чинники: поведінка людини, її індивідуальні характеристики (особливо важливу роль тут грає мислення) та вплив навколишнього середовища. Слід зазначити, що у теорії Бандури велика увага надається здатності людини мислити та пізнавати і набагато менша факторам навколишнього середовища.

Людська поведінка, згідно соціально-когнітивної теорії, здебільшого засвоюється шляхом опанування певних **патернів** (зразків). На підставі численних досліджень учений прийшов до висновку, що людям не завжди потрібний для научіння власний досвід, вони можуть учитися і на чужому досвіді. **Научіння способом спостереження** необхідне в таких ситуаціях, коли власні помилки можуть призвести до досить неприємних або навіть фатальних наслідків. За допомогою вербальних і образних репрезентацій особистість аналізує, моделює і зберігає чужий досвід так, щоб він міг служити орієнтиром для майбутньої поведінки.

Бандура виявив, що в якості зразка для наслідування, ми вибираємо людей своєї статі і приблизно того ж віку, які з успіхом вирішують проблеми, аналогічні тим, що встають перед нами. Було помічено, що ми більш схильні імітувати поведінку тих людей, з якими контактуємо частіше. Особливу роль у формуванні зразків поведінки відіграють засоби масової інформації, які поширюють символічні моделі в широкому соціальному просторі.

Дослідження показали, що діти, як правило, імітують спочатку дорослих, а згодом тих одноліток, чия поведінка призвела до успіху. Бандура також виявив, що діти іноді імітують навіть ту поведінку, яка не мала успішного наслідку, тобто вони засвоюють нові моделі поведінки "про всяк випадок".

Діти легко імітують також і агресивну поведінку. Так, батьки агресивних підлітків є для них зразком такої поведінки, заохочуючи їх до проявів агресії поза домівкою. Дослідження Бандурою причин агресивності в сім'ї продемонстрували роль імітації у формуванні певних моделей поведінки у дітей. При цьому, вчений прийшов до висновку про те, що разові підкріплення ефективніші (в усякому разі для розвитку агресії), ніж постійні.

У соціально-когнітивній теорії передбачається, що научіння відбувається лише тоді, коли включаються детермінанти регуляції індивідуальної поведінки у формі двох видів підкріплень - "непрямого (зовнішнього) підкріплення" і "самопідкріплення". **Непряме підкріплення** виникає тоді, коли поведінка обраної "моделі" є ефективною. Тобто, якщо поведінка обраної "моделі" нагороджується, а не карається, то її дії доцільно імітувати. **Самопідкріплення** у соціально-когнітивній теорії означає, що особистість сама себе заохочує і винагороджує, і цей процес вона здатна контролювати. Самопідкріплення

особистість використовує кожного разу, досягаючи встановленої нею норми поведінки. Системи самопідкріплення засвоюються, на думку Бандури, на основі принципів наuczіння, ідентичних тим, які відповідають за засвоєння інших типів поведінки. Вченим було сформульовано висновок про те, що значну роль у соціальному наuczінні людини грають когнітивні процеси.

Бандура звернув увагу на два важливі чинники навколишнього середовища, яким теоретики інших напрямів не надають належної уваги, - це випадкові зустрічі і **випадкові події**. Вчений вважає, що деякі незаплановані і несподівані події та зустрічі мають вирішальне значення для нашого життя.

Важливе місце у роботах Бандури мають поняття "саморегуляція", "самоконтроль" і "самоефективність". Здатності до саморегуляції *відводиться* провідна роль у наuczінні й організації поведінки особистості. Виділяються три компоненти саморегуляції поведінки: самоспостереження, самооцінка і самозвіт. Соціально-когнітивна теорія виділяє п'ять основних програмних рівнів процесу **самоконтролю**: визначення форми поведінки, на яку необхідно впливати, збір основних даних, розробку програми, виконання програми, оцінку і висновок.

Самоефективність особистості - це усвідомлена здатність людини впоратись із специфічними і складними ситуаціями. Дослідження Бандури показали, що людська поведінка мотивується і регулюється відчуттям своєї адекватності внутрішнім стандартам. На думку вченого, наша діяльність, як правило, більш успішна, коли ми маємо достатню впевненість у своїй спроможності її виконати. Люди з високою оцінкою власної ефективності легше контролюють свою поведінку і дії оточуючих, успішніші в кар'єрі й спілкуванні. Люди з низькою оцінкою особистої ефективності навпаки, пасивні, не можуть долати перешкоди і впливати на оточуючих.

У соціально-когнітивній теорії передбачається, що розвиток самоефективності особистості забезпечується за допомогою формування когнітивних умінь будувати свою поведінку, здійснювати вербальне самонавіювання, пластично входити в стан фізичного або емоційного піднесення, що й забезпечує успіх діяльності.

Бандура також є автором психотерапевтичного методу, що отримав назву "Систематична десенсибілізація". Суть його в тому, що люди спостерігають за поведінкою "моделі" в таких ситуаціях, які здаються їм небезпечними, такими, що викликають стан напруги, тривоги (наприклад, у закритому приміщенні, у присутності змії, злого собаки тощо). Успішна діяльність "моделі" викликає прагнення імітувати поведінку і поступово знімає напругу у клієнта. Ці методи широко використовуються не лише в освіті та медицині, але й у бізнесі, допомагаючи людині адаптуватись до складних виробничих ситуацій.

Теорія соціального наuczіння Дж. Роттера

Теорія Джуліана Роттера (1916-1995) базується на припущенні, що когнітивні чинники сприяють формуванню реакції людини на вплив навколишнього середовища. Роттер відкидає концепцію класичного

біхевіоризму, відповідно якої поведінку формують безпосередні підкріплення з навколишнього середовища, і вважає, що основним чинником, який визначає характер діяльності людини, є її очікування щодо майбутнього.

Головним внеском Роттера в сучасну психологію стали формули, на підставі яких можливо прогнозувати людську поведінку. Роттер стверджував, що ключем до прогнозування поведінки є наші знання, минула історія та очікування, і наполягав на тому, що людську поведінку найкраще можна передбачити, розглядаючи взаємини людини зі значущим для неї оточенням.

Основна формула, яку розробив Роттер, дозволяє прогнозувати цілеспрямовану поведінку в конкретній ситуації, використовуючи поняття "потенціал поведінки", "очікування", "підкріплення", "цінність підкріплення":

потенціал поведінки = очікування + цінність підкріплення.

"Потенціал поведінки" - це можливості поведінки в ситуаціях з підкріпленням. Кожна людина володіє певним потенціалом поведінкових реакцій, що сформувалися протягом життя. **"Очікування"** в теорії соціального научіння - це суб'єктивна вірогідність того, що в схожих ситуаціях у поведінці людини спостерігатиметься підкріплення. **"Цінність підкріплення"** Роттер пояснює так: різні люди цінують і віддають перевагу різним підкріпленням: хтось більше цінує схвалення, пошану з боку інших, хтось - матеріальні цінності або чутливіший до покарання тощо. Як і очікування, цінність підкріплення базується на досвіді особистості і може змінюватись з часом, залежно від ситуації. При цьому цінність підкріплення не залежить від очікування. Вона пов'язана з мотивацією, а очікування - з пізнавальними процесами.

Ключове поняття теорії соціального научіння: - "локус контролю". Поняття базується на двох основних положеннях: 1. Люди розрізняються за тим, як і де вони локалізують контроль над значущими для себе подіями. Виділено два полярні типи такої локалізації - **екс-тернальний** та **інтернальний**. 2. Локус контролю, характерний для певної особистості, надситуативний і універсальний. Один і той же тип контролю характеризує поведінку даної особистості як під час невдач, так і в разі досягнень.

Для виміру локусу контролю, або, як його інколи називають, рівня суб'єктивного контролю, використовується "Шкала інтернальності - екстернальності" Роттера. Локус контролю визначає, чи відчуває особистість себе активним суб'єктом власної діяльності і свого життя, чи пасивним об'єктом дій інших людей і обставин.

Особистість з екстернальним локусом контролю вважає, що її успіхи і невдачі регулюються зовнішніми чинниками такими як доля, успіх, щасливий випадок, впливові люди і непередбачувані сили оточення. Особистість з інтернальним локусом контролю вірить у те, що успіхи і невдачі визначаються її власними діями і здібностями. Інтернали не лише чинять опір зовнішньому впливу, але також, коли трапляється нагода, прагнуть контролювати поведінку інших. Інтернали більш упевнені в своїй здатності вирішувати проблеми, ніж екстернали, і тому незалежні від думки інших.

Екстерналам властива конформна і залежна поведінка. Вони не можуть існувати без спілкування, краще працюють під контролем. Інтернали, на відміну від екстерналів, не бажають бути під контролем інших та чинять опір, коли ними маніпулюють і намагаються позбавити свободи. Інтернали більш ефективно працюють самотійно.

У екстерналів частіше виникають психологічні і психосоматичні проблеми. їм властиві тривожність і депресивність, вони більш схильні до фрустрації і стресів, до розвитку неврозів. Інтернали виявляють активнішу позицію у ставленні до свого психічного і фізичного здоров'я. Встановлено зв'язок інтернальності з позитивною самооцінкою, з більшою узгодженістю образів реального та ідеального "Я".

Екстернали та інтернали розрізняються також і за способом інтерпретації соціальних ситуацій, зокрема, здобуттям інформації і механізмом їх каузального пояснення. Інтернали виявляють більшу відповідальність, обізнаність у проблемах і ситуаціях, ніж екстернали, не пояснюють поведінку емоційними і ситуативними факторами (на відміну від екстерналів).

У цілому, теорія соціального навчіння Дж. Роттера підкреслює значення мотиваційних і когнітивних чинників для пояснення поведінки особистості у контексті соціальних ситуацій і робить спробу виявити, як особистість навчається взаємодіяти з іншими.

Психологія свідомості В. Джемса

В. Джеме (1842-1910) - видатний американський психолог, який один із перших почав розробляти проблему особистості на науковій основі. Під впливом його теорії формувалися подальші концепції особистості, різні напрями психології, що досліджували "образ самого себе", "самооцінку", "самосвідомість" особистості тощо. В. Джеме вивчав особистість у межах власної концепції свідомості, центральним поняттям якої є ***"потік свідомості"***.

На його погляд, у самосвідомості особистості можна виділити два аспекти - "емпіричне Я" і "чисте Я", або відповідно об'єкт і суб'єкт, тобто те, що пізнається, і те, що пізнає. ***"Чисте Я"***, або те, що пізнає, - це мислячий суб'єкт, душа, дух, мислення, трансцендентальне Я. Розглядаючи ***"емпіричне Я"***, В. Джеме характеризує особистість як загальну суму всього, що вона може назвати своїм. Аналіз особистості в цьому плані має включати: а) складові елементи; б) почуття та емоції, викликані цими елементами (самооцінка); в) вчинки, що спричинені цими елементами (турбота про себе та самозбереження).

Складові елементи особистості можуть бути розподілені на три класи: фізична особистість, соціальна особистість і духовна особистість.

Фізична особистість містить у собі фізичну частину (тіло, тілесні потреби і інстинкти) з матеріальним її продовженням (одяг, майно, батько й матір, дружина і діти тощо). Так, коли хтось із старших помирає, то зникає і частина нас самих. Або нам соромно за погані вчинки близьких та друзів, ми хвилюємось за них так, начебто самі знаходимося на їхньому місці. Далі фізична особистість має включати "домашню оселю", власність людини, витвори її праці тощо.

Соціальна особистість визначається належністю людини до людського роду і визнанням цього іншими людьми. За В. Джемсом, людина містить стільки соціальних особистостей, скільки індивідумів або їх груп визнає в ній особистість.

Духовна особистість - об'єднане усвідомлення духовних властивостей і здібностей, інтелектуальні, моральні, релігійні прагнення тощо.

В. Джеме запроваджує поняття **ієрархії особистостей**, у якій фізична особистість перебуває знизу, духовна - нагорі, а різні види матеріальних і соціальних особистостей - у проміжку між ними. При цьому соціальна особистість стоїть вище матеріальної. Духовна ж особистість має бути для людини найвищою цінністю: особистість може швидше пожертвувати друзями, добрим іменем, власністю і навіть життям, аби не зрадити свої духовні принципи.

Почуття та емоції характеризують особистість з боку її самооцінки, яка буває двох видів: самовдоволення і невдоволення собою. За цим стоять два протилежних класи почуттів, що пов'язані з успіхом або поразками, із сприятливим або несприятливим становищем у суспільстві. Самовдоволення особистості в житті зумовлене також і тим, як співвідносяться між собою її реалізовані та потенційні домагання. У зв'язку з цим В. Джеме пропонує розглядати самоповагу особистості як відношення, в якому чисельник виражає реальний успіх, а знаменник - домагання:

Самоповага = Успіх / Домагання

За цією формулою відмова від домагань дає особистості таке ж бажане полегшення, як і їх здійснення й досягнення успіху. Отже, самопочуття людини залежить від самої особистості, її успіхів та домагань.

З учинного боку особистість, за В. Джемсом, характеризують турбота про себе і самозбереження, а саме: піклування про фізичну особистість (харчування, захист), про соціальну особистість (дружба, кохання, ревності, прагнення слави, вплив на інших людей, влада над ними тощо) та про духовну особистість (розумовий, моральний і духовний прогрес)

Особистість у логотерапії Віктора Франкла

Австрійський психолог і психіатр В. Франкл (1906-1998) вважав, що рушійною силою людської поведінки і розвитку особистості є пошук Логосу, сенсу життя, що має здійснюватися конкретною людиною за її власною потребою. Екзистенційна теорія Франкла складається з трьох частин: учення про прагнення до сенсу, про сенс життя і про свободу волі.

Основна теза вчення про **прагнення до сенсу** свідчить: людина прагне знайти сенс і відчуває екзистенційну фрустрацію або вакуум, якщо її спроби залишаються нереалізованими. Прагнення до сенсу Франкл розглядає як природжену мотиваційну тенденцію, властиву всім людям і основною рушійною силою поведінки і розвитку особистості. Відсутність сенсу породжує у людини стан екзистенційного вакууму, що є причиною неврозів.

Головна теза вчення про сенс **життя** - життя людини не може позбутися сенсу ні за яких обставин; сенс життя завжди може бути знайдений. Відповідно

теорії Франкла, сенс не суб'єктивний, людина не вигадує його, а знаходить у навколишній дійсності, у тому, що є для неї цінністю. Вчений виділяє три групи **цінностей: творчості, почуття і ставлення**. Сенс життя можна знайти в будь-якій із цих цінностей. Тобто, немає таких обставин і ситуацій, в яких людське життя втратило б свій сенс.

Основна теза вчення про **свободу волі** свідчить, що людина спроможна знайти і реалізувати сенс життя, навіть якщо її свобода обмежена об'єктивними обставинами. Свобода, за теорією Франкла, тісно пов'язана з відповідальністю людини за правильний вибір і реалізацію сенсу свого життя.

Франкл підкреслював, що відсутність сенсу життя або неможливість його реалізувати приводить до неврозу, породжує у людини стан екзистенційної фрустрації. Неврози нерідко виникають тоді, коли людина усвідомлює беззмістовність свого життя, порожнечу існування. В основі таких поширених явищ, як депресія, правопорушення, алкоголізм, наркоманія, агресивність, моральні падіння, лежить відсутність смислу життя, що може бути частково компенсовано людиною потягом до влади, сексу, бажанням грошей.

Досліджуючи можливості корекції поведінки, представники гуманістичної психології орієнтуються на розвиток у людей усвідомлення своєї відповідальності за власну поведінку, яка базується на усвідомленні себе і свого місця в світі. Так, Роджерс вважає, що "потрібно допомогти людям упоратися зі щоденними вимогами, допомогти їм зрозуміти, що вони не безпорадні жертви, вони мають вибір і повинні бути відповідальними за свої вчинки навіть тоді, коли не здатні змінити ситуацію".

Екзистенційна психологія Ролло Мея

Ролло Мей (1909-1994) провідний представник екзистенційної психології у США. За останні півстоліття цей напрям, започаткований у філософії другої половини XIX і першої половини XX століття, поширився у всьому світі. Представниками екзистенційної психології здійснюється феноменологічний аналіз актуального людського існування шляхом дослідження проблем життя і смерті, свободи і вибору, сенсу буття. Не випадково сама назва походить від англійського слова *existence* - існування, буття. Існуванню надано перевагу перед сутністю, розвиток і зміни вважаються важливішими, ніж стійкі й нерухомі характеристики, процес має переваги над результатом.

Теорія Р. Мея базується на клінічних експериментах. Людина живе сьогоднішнім, для неї актуально насамперед те, що відбувається тут і тепер. У цій єдиній справжній реальності людина формує себе сама і відповідальна за те, ким вона врешті-решт стає. Прослідковуючи докорінні відмінності між психічно здоровою, повноцінною людиною і психічно хворою, Р. Мей дійшов до висновку, що багатьом людям бракує хоробрості зустрітися віч-на-віч зі своєю долею. Спроби уникнути подібного зіткнення призводять до того, що люди намагаються втекти від відповідальності, заявляючи про споконвічну несвободу своїх дій. Не бажаючи робити вибір, вони втрачають здатність бачити себе такими, якими вони є насправді, і переймаються почуттям власної незначущості

й відчуженості від світу. А здорові люди, навпаки, кидають виклик своїй долі, цінують, оберігають свою волю і живуть справжнім життям, чесно щодо себе та інших. Вони усвідомлюють неминучість смерті, але їм вистачає сміливості жити в сьогоденні. Мей вважав, що воля приходить до людини, коли вона протистоїть своїй долі і розуміє, що смерть або небуття можливе в будь-який момент. Людина може бути внутрішньо вільною, навіть якщо вона фізично перебуває у в'язниці.

У своїй концепції особистості Р. Мей особливо підкреслював унікальність особистості, вільний вибір і усвідомлений цільовий аспект поведінки. Як і інші екзистенціалісти, Мей вважає, що: 1) існування передуює сутності (важливіше, що люди роблять, а не хто вони є); 2) люди поєднують у собі риси як суб'єкта, так і об'єкта (люди є істотами, які і думають, і діють) 3) люди прагнуть знайти відповіді на найважливіші питання щодо сенсу життя; 4) воля і відповідальність завжди врівноважують одна одну, тому жодна з них не може бути присутня у людині окремо від іншої; 5) жорсткі теорії особистості схильні дегуманізувати людину і перетворювати її на об'єкт або предмет для дослідження.

Екзистенціалісти застосовували **феноменологічний підхід** до вивчення особистості, наполягаючи на тому, що людину найкраще можна зрозуміти в її власних координатах. Єдність людини та її феноменологічного світу виражено терміном "**буття-в-світі**". Є три форми буття-в-світі: 1) наші відносини зі світом зовнішніх об'єктів або речей, 2) наші стосунки з іншими людьми; 3) стосунки з власною особистістю. Здорові люди живуть у всіх цих трьох світах одночасно. Якщо людина усвідомлює своє буття-в-світі, вона також усвідомлює можливість **небуття**, або неіснування. Життя стає для нас більш значним, коли ми стоїмо перед фактом неминучості смерті або небуття.

Визнання небуття сприяє розвиткові почуття тривоги, що зростає, якщо людина розуміє, що її наділено волею вибору і навантажено відповідальністю за свої дії. Нормальну тривогу переживає кожен із нас. Вона пропорційна загрози. Невротична тривога більша за загрозу, викликає придушення і реакцію самозахисту. Почуття провини, як і почуття тривоги, є нормальним для людини.

Досліджуючи таке складне людське почуття, як любов, Р. Мей зробив висновок, що любов також повинна викликати турботу і вимагає почуття відповідальності. Мей виокремлював чотири види любові:

- о секс, що є фізіологічною функцією;
- о ерос, що прагне до тривалого союзу з коханою людиною;
- о філія - дружба, що не має вираженої сексуальної спрямованості;
- альтруїстична любов, що не вимагає нічого натомість.

Особистість в "описовій психології" В. Дільтея й Е. Шпрангера

На противагу "безособистісній психології", що розвивалась у рамках гештальтпсихології, асоціативної психології, біхевіоризму, на початку ХХ ст. виникла так звана "**описова психологія**". Її засновником став В. Дільтей (1833-1911), а яскравим продовжувачем - Е. Шпрангер (1882-1963).

В. Дільтей вважав, що психіку людини не можна вивчати експериментальними методами, а можна лише розуміти. Завдання психології і полягає у розкритті смислового, душевного життя особистості, ціннісних орієнтацій людини. Згідно з Б. Шпрангером, психологія, що "розуміє", має базуватися на таких основних поняттях: 1) психічне розвивається з психічного; 2) психічне зводиться до інтуїтивного розуміння "модулів дійсності життя"; 3) не варто шукати якихось об'єктивних причин розвитку людської особистості, потрібно лише співвіднести структуру окремої особистості з духовними цінностями суспільства.

Головне в особистості, за Е. Шпрангером, - це ціннісна орієнтація, за допомогою якої вона пізнає світ. Ціннісна орієнтація є духовним началом, що визначає світобачення і є похідною частиною загального людського духу. Тому краще говорити не про "описову", а про "духовну" психологію. Виходячи з цього, Шпрангер виділив шість форм пізнання світу, назвавши їх типами розуміння життя. Ґрунтуючись на цих формах, він запропонував наступну типологію особистостей:

- 1. **Теоретична людина** - це така людина, яка тягнеться до пізнання закономірностей світу, взаємин між людьми. Для теоретичної людини, незалежно від того, хто вона за фахом - науковець, ремісник або лікар, - головна ціннісна орієнтація - це осмислення в теоретичному плані того, що відбувається навкруги та встановлення закономірностей ;
- 2. **Економічна людина** звичайно шукає користь у пізнанні. Для такого типу людини цінність пізнання пов'язана з тим, що приносить користь їй самій, сім'ї, колективу, людству. Мислення такої людини має прагматичну спрямованість на створення чогось корисного на основі природничонаукових знань і техніки.
- 3. **Естетична людина** сприймає довкілля як щось гармонійне або дисгармонійне, намагається пізнати світ завдяки естетичним формам, кольору, ритму. Має потяг до самовираження в естетичній формі. Йдеться не лише про професійних художників, скульпторів, композиторів, а й про звичайних людей;
- 4. **Соціальна людина** - це та, яка прагне знайти себе в іншій людині, жити заради інших. Вона тягнеться до всеосяжної любові, любові до людства. В цій любові розчиняються межі індивідуальності. "Я" особистості, що любить, відрізняється від "Я" егоїстичної людини. Це "Над-Я", що знаходить себе в служінні іншим;
- 5. **Політична людина** тягнеться не до суто адміністративної влади, а до такої влади, що відповідає вищим духовним вимогам, базується на істинних духовних цінностях і на цій основі детермінує мотиви та дії інших людей;
- 6. **Релігійна людина** - це тип людини, ціннісна орієнтація якої полягає у пошуку смислу життя, вищої духовної сили - Божества. Релігійна людина може й не належати до жодної з церков, не виконувати обрядів. Головне для неї - саме пошук вищою смислу, вищої правди, першопричини буття.

У своїй класифікації Б. Шпрангер показав, що люди відрізняються між собою не лише темпераментом, конституцією, поведінкою, а передусім цінностями своєї духовної орієнтації. Це утворює духовну індивідуальність особистості, її духовну сутність.

Теорії особистості у французькій соціологічній школі

Засновником французької соціологічної школи був відомий філософ і соціолог Еміль Дюркгейм (1858-1917), який висунув положення про біосоціальну природу людини. Психічні процеси біологічно зумовлені, проте визначаються суспільством. **"Колективна свідомість"**, тобто сукупність думок, знань чи явищ духовного життя, формує від народження психіку людини.

Теорія особистості іншого представника цієї школи П'єра Жане (1859-1947) увійшла в історію психології як "психологія поведінки". П'єр Жане пояснює причини неврозів, психастенії, істерії, виходячи з єдності еволюції психічних функцій у філо- та онтогенезі. Основні поняття його теорії - "активність", "діяльність", "дія", "психічна енергія", "психічна напруга", "психологічні рівні", "психологічний автоматизм", "психічнасила".

За П. Жане, психічні явища є основою поведінки людини. Мислення, почуття - це процеси, які здійснюють регуляцію дії, поведінки людини. Розвиток людської особистості відбувається не лише на основі образу (як вважають гештальтпсихологи) чи мотиву (згідно з поглядами К. Левіна), а й через спілкування. Завдяки спілкуванню реалізується соціальний вплив на розвиток психіки.

Поведінковий акт, за теорією П. Жане, складається з трьох етапів: перший етап стосується внутрішньої підготовки до дії, другий - це виникнення зусилля для виконання дії, і третій - завершення дії, Психічні процеси регулюють дії від першого до останнього етапу.

Основу розвитку психічних функцій П. Жане вбачає у різних видах професійної діяльності. Головною ознакою інтелектуальної діяльності є не використання речей, а їх виготовлення. П. Жане виокремлює сім рівнів поведінки людини:

- рефлексорні акти;
- перцептивні дії;
- елементарні соціальні акти (наслідування);
- елементарні інтелектуальні акти;
- маніпулювання різними об'єктами, що зумовлює формування інтелектуальних дій;
- розумова діяльність, мислення;
- творча, трудова діяльність.

Здатність до саморегуляції, до опосередкованості своєї поведінки П. Жане вважав найвищим критерієм розвитку особистості. Процес переходу від нижчого рівня поведінки до вищого здійснюється за допомогою мови, яка опосередковує процеси регуляції, формує довільність трудової діяльності.

Великого значення П.Жане надає *психічній напрузі* як домінанті дії і основи здатності до "трудового зусилля". Стан напруги надає особистості можливість регулювати свою поведінку і визначається як активація вищих потреб. Передбачається, що здатність до зусилля є основним критерієм оцінки особистості, а цінність особистості вимірюється її здатністю виконувати роботу, що вимагає зусилля.

Психічна сила означає певну властивість, що виявляється в швидкості і тривалості окремих дій, а психічна напруга передбачає здатність до концентрації і розподілу сили. Зниження напруги є наслідком важких соматичних захворювань, природженої слабкості нервової системи, несподіваних і важких фрустрацій і стресів. Спад психічної напруги призводить до " втрати відчуття реальності", і свою нездатність реагувати на довколишню дійсність людина переживає як схематизм, нереальність довколишніх предметів і людей. Різкі коливання психічної напруги можуть призвести до роздвоєння особистості, до утворення двох і більше особистісних систем, кожна з яких функціонує на своєму рівні напруги,

Розвиток особистості П.Жане розуміє як послідовне формування складних особистісних утворень - персонажа, "Я", суб'єктивності, індивідуальності, які формуються у відповідь на необхідність удосконалювати соціальні стосунки людини з суспільством, з іншими людьми. Замість терміну "роль" висувається термін *"персонаж"*, що передбачає короткочасну стадію розвитку особистості. Особистістю людина стає лише тоді, коли зовнішні вимоги до персонажа, стають внутрішніми вимогами самого суб'єкта - основою його ініціативної поведінки, що здійснюється без зовнішнього примусу. Вищим рівнем розвитку особистості Жане називає стадію *"індивідуальності"*, яка характеризується появою у людини відчуття особистої відповідальності, оригінальності і прогресивних тенденцій, прагнення сприяти прогресу і вдосконаленню суспільства.

Транзактний аналіз Еріка Берна

Відповідно концепції транзактного аналізу Б.Берна, у поведінці людини, в її загальному світосприйнятті та самовідчутті час від часу переважають три якісно різних *его-стани*: дитина, батько, дорослий.

Позиція *"Батько"* - це зафіксований у пам'яті людини сценарій поведінки дорослих людей щодо дітей. Він містить багато стереотипів і автоматизованих форм поведінки, відображаючи традиції, цінності, норми і правила. "Батько" втілює функції контролю над дотриманням норм і розпоряджень, які людина запозичує, часто некритично, впродовж життя, а також уособлює заступництво і турботу. По суті - це актуалізація моральної со^ери особистості. Перебування в такому стані супроводжується відчуттям власної значущості, всесильності, спроможності розв'язати усі складні питання. Така позиція вимагає від інших абсолютної покірності, виконання усіх вказівок, не визнає будь-яких заперечень тощо.

Роль *"Дитина"* відображає передусім зміст внутрішнього світу людини, фіксуючи ті специфічні реакції на життєві обставини, які кожен із нас пережив у

дитинстві. Крім безпосередніх переживань, цей досвід охоплює також результати дитячого розуміння подій. Цей стан може бути в двох формах: як природна "Дитина", що є джерелом інтуїції, творчості, спонтанних спонук і радості і як залежна "Дитина", яка пристосовується, змінює поведінку під впливом "Батька*" (може бути слухняною або, навпаки, примхливою, жорстокою). По суті - це актуалізація емотивної сфери особистості. Перебуваючи у такій позиції людина прагне утримати на собі увагу інших, переживає почуття страху і провини за свої вчинки, часто ображається, занадто емоційно реагує на дрібниці.

"Дорослий" компонент свідомості охоплює здатність людини до самостійного пошуку стратегій і тактик. Поведінці "Дорослого" відповідають такі ознаки: неупередженість, об'єктивність в оцінках і самооцінці, орієнтація на власні сили і можливості. "Дорослий" - це стан, у якому здійснюється обробка інформації та її оцінка заради ефективної взаємодії з оточуючим світом; демонструються незалежність і компетентність. "Дорослий" контролює дії "Батька" і "Дитини", будучи посередником між ними. По суті, це - актуалізація раціональної сфери особистості.

У різних життєвих ситуаціях, перш за все, в процесі спілкування з іншими людьми, особистість знаходиться, як правило, в одному з тих его-станів, який у даний момент активізовано. Проте, можливе і поєднання двох его-станів, або, точніше "зараження" (контамінація) одного стану іншим. Таким механізмом зараження Берн пояснює різні випадки особистісних патологій і відхилень аж до психічних захворювань.

За допомогою концепції его-станів можна розглядати процес міжособистісної взаємодії. Елементарна одиниця спілкування, що складається з транзакційної стимул-реакції і реакції, називається транзакцією. За допомогою своєї концепції Берн вивчає і складніші форми поведінки людини - "Ігри", або "серії послідовних прихованих додаткових транзакцій з чітким і передбаченим результатом". За допомогою психологічних ігор люди часто неусвідомлено компенсують свої особистісні проблеми. Берн створив теорію і типологію ігор і сценаріїв, описаних в книзі "Ігри, в які грають люди".

Тема 7. ОСОБИСТІСТЬ В УКРАЇНСЬКІЙ ПСИХОЛОГІЇ

У вітчизняній психології робилися неодноразові спроби розробки теоретичних основ психологічної структури особистості. Найчастіше вони здійснювалися в руслі розробки загальної теорії особистості (Л. С. Виготський, Д. М. Узнадзе, О. М. Леонт'єв, О. Р. Лурія, В. Г. Анан'єв, В. М. М'ясіщев, Л. І. Божович, В. В. Давидов, О. В. Запорожець, П. Я. Гальперін та ін.). У наш час найбільш поширеними є теоретичні розробки структури особистості С. Л. Рубінштейна, К. К. Платонова, О. Г. Ковальова, А. В. Петровського.

Напрямок досліджень структури особистості у радянській психології багато в чому визначило таке твердження С. Л. Рубінштейна: "Виокремлюють різні сфери рис, які характеризують різні аспекти склистості, але при всьому розмаїтті, несхожості й суперечливості, основні властивості особистості взаємодіючи між собою у конкретній діяльності людини і взаємопроникаючи одна в одну, об'єднуються в реальній особистості. Тому хибним є той погляд, за яким цілісність особистості виражається в аморфній єдності, що перетворює її вигляд на безформну туманність, так і інший, протилежний до нього, який бачить в особистості окремі риси і, втрачаючи будь-яку справжню, внутрішню єдність особистості, марно потім шукає "кореляцій" між зовнішніми виявами цих рис".

Одним із перших дослідників, які застосували наведене твердження Рубінштейна в описі структури особистості, став О. Г. Ковальов, який зазначав у другому виданні своєї монографії: "Із психічних про цесів на тлі станів утворюються властивості особистості. У процесі діяльності властивості певним чином пов'язуються одна з одною відповідно до вимог діяльності й утворюють складні структури, до яких ми відносимо темперамент (система природних властивостей), спрямованість (система потреб, інтересів, ідеалів), здібності (ансамбль інтелектуальних, вольових і емоційних властивостей), характер (синтез відносин і способів поведінки)".

Подальший розвиток уявлень про структуру особистості представлено у працях Б. Г. Анан'єва і В. С. Мерліна, присвячених проблемі індивідуальності. У праці "Людина як предмет пізнання" Анан'єв так визначає свій підхід: "Окрему людину як індивідуальність можна зрозуміти лише як єдність і взаємозв'язок її властивостей як особистості, суб'єкта діяльності, у структурі яких функціонують природні властивості людини як індивіда. Інакше кажучи, індивідуальність людини можна зрозуміти лише за умови повного набору характеристик людини. Отже, людина як вид і як людство (суспільство в його історичному існуванні) становить підставу для будь-якого визначення станів кожної окремої, одиничної людини, яка є індивідом, особистістю й індивідуальністю".

Мерлін, один із послідовників Анан'єва, розвиваючи теорію інтегральної індивідуальності, спеціально підкреслював, що "структуру особистості не можна характеризувати як систему, котра складається з різних груп психічних властивостей: темпераменту, характеру, здібностей і спрямованості. Одні з них

(властивості темпераменту) взагалі не є властивостями особистості; інші ж (характер, здібності та спрямованість) являють собою не різні "підсистеми", а різні функції тих самих властивостей особистості".

У працях Ананьєва, Мерліна та їхніх послідовників накопичено великий емпіричний матеріал щодо зв'язків між елементами розглянутих структур. Тут здійснено спроби аналізу процесу формування властивостей індивідуальності й особистості залежно від їхньої належності до тієї або іншої підструктури.

Найдокладніше проблему структури особистості відображено у працях К. К. Платонова. Проаналізувавши сучасні дослідження і провівши порівняння слів російської, грузинської й болгарської мов, які використовуються для опису особистісних властивостей, Платонов висунув ідею ієрархічної структури особистості, підсистеми якої він розглядає "як рівні ієрархічної градації, в якій нижчі ступені керовані (субординовані) вищими і підпорядковані їм, а вищі, включаючи в себе нижчі й спираючись на них, не зводяться до їх суми, тому що переходи від рівня до рівня здійснюються як стрибки на основі появи системних якостей".

Крім згаданих авторів, проблеми структури особистості в різних аспектах розглядали у своїх працях Л. І. Анциферова, Л. І. Божович, Б. В. Зейгарник, О. М. Леонтьєв, Б. Ф. Ломов, В. М. М'ясищев, В. М. Русалов тощо.

Загальним недоліком більшості з цих праць, присвячених проблемі структури особистості, є недостатнє підкріплення теоретичних положень результатами емпіричних досліджень. Однією з основних причин такого становища, безумовно, було ідеологічне спрямування самого терміна "особистість" ("гармонійна, всебічно розвинута особистість", "нова історична спільність людей - радянський народ", "радянська людина може все" та ін.).

Концепція особистості Г. С. Костюка

Видатний український психолог Г.С. Костюк (1899-1982) зробив значний внесок у психологічну теорію особистості. За його концепцією, індивід стає суспільною істотою, особистістю тоді, як у нього формуються свідомість і самосвідомість, утворюється система психічних властивостей, здатність брати участь у житті суспільства, виконувати соціальні функції.

Об'єктивна соціальна сутність особистості завжди реалізується суб'єктивними психічними засобами. Одночасно соціальне, яке зумовлює психічне в людини, визначає її соціальні взаємини з іншими людьми.

Психічна діяльність особистості відбувається в результаті інтеграції психічних процесів та властивостей і здійснюється нейрофізіологічними механізмами. Останні є системою, що у своєму функціонуванні залежить від тих систем організму, які складаються з біохімічних, біофізичних та інших компонентів. Між психічним і фізіологічним існують складні стосунки. Психічне не тільки реалізується фізіологічним, а й зазнає змін залежно від перебігу функціонування фізіологічних механізмів.

Особливості нейродинаміки відіграють суттєву роль у становленні індивідуальної своєрідності особистості. Проте, особистість може

усвідомлювати власні недоліки і певною мірою компенсувати їх. Наприклад, стримувати афективність, імпульсивність свого темпераменту тощо.

Слід розрізняти поняття "індивід" та "особистість". Людина є індивідом на всіх етапах онтогенезу і за всіх умов, а особистістю стає і може перестати бути нею. Необхідно долати абсолютне протиставлення природного і суспільного, біологічного і соціального в житті особистості. Немає суспільного, соціального без природного, біологічного, як немає суспільства поза індивідами, які в ньому взаємодіють.

Найпродуктивнішим, на думку Г. С. Костюка, є підхід до проблеми структури особистості, який базується на аналізі її діяльності. Адже суспільні умови визначають психічні властивості особистості лише через дії самого індивіда.

Зв'язок між діяльністю особистості та її психічними властивостями складний і багатозначний. У тій самій діяльності, навчальній або трудовій, психічні властивості нерідко формуються по-різному. Якості особистості, що виникають під час діяльності, включаються у структуру її подальшої діяльності, зазнають змін, диференціюються та інтегруються і стають компонентами більш складного цілого, яким є структура особистості. Остання постає при цьому як стійка й динамічна система психічних властивостей.

Структуру особистості утворюють різні психічні властивості. Це передусім *свідомість* і *самосвідомість*. Індивід стає особистістю, оскільки він усвідомлює навколишнє буття і себе самого, своє ставлення до нього, свої функції та обов'язки. Формою існування свідомості є насамперед *знання*. Вони входять у систему психічних властивостей як певна підсистема, що характеризує освіченість особистості.

Крім того, важливою підсистемою структури особистості є спрямованість її діяльності, яка визначається потребами й інтересами, ціннісними орієнтаціями, цілями та установками, моральними та іншими почуттями. Особистість характеризується й тим, як вона здійснює свої потяги, реалізує свою цілеспрямованість, якими вміннями, здібностями та вольовими якостями володіє.

Структура особистості - ієрархічне утворення, куди входять підструктури різного онтогенетичного віку. Ці підструктури входять у загальну організацію особистості як суб'єкта спілкування, пізнання і праці.

Особистість являє собою діалектичну єдність різноманітних та взаємопов'язаних психічних процесів і властивостей. Як систему, що сама себе регулює та вдосконалює, її характеризує єдність протилежних тенденцій і процесів - інтеріоризації та екстеріоризації, диференціації та інтеграції, потяг до спілкування та до усамітнення, відокремлення тощо. Важливою є проблема джерел і характеру суперечностей особистості, їхньої ролі у формуванні особистості та шляхів подолання.

Динамічність і стійкість особистості дають їй змогу бути незалежною від безпосередніх впливів ззовні, змінювати середовище відповідно до своїх намірів і планів, створювати умови для власного розвитку.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ II. ПСИХОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОСОБИСТОСТІ

Тема 8.

ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ВЛАСТИВОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Загальна характеристика властивостей людини як індивіда

Індивід - це людина як носій психічних доособистісних функцій, у тому числі морфологічних і фізіологічних функцій (О. Г. Асмо-лов). Поняття індивід охоплює генетичні особливості людини. Генетичні чинники - це особливий вид впливів на поведінку механізмів спадковості.

Неможливо скласти психологічний портрет особистості, ігноруючи її індивідні властивості. Будь-які особистісні риси є результатом як унікального життєвого досвіду, так і унікальних генетичних програм. У ході індивідуальної історії індивід соціалізується та набуває нових властивостей, разом з тим стати особистістю і суб'єктом діяльності людина може лише на основі індивідних структур.

Розуміння того, як індивідні властивості пов'язані з особистісними характеристиками, поки що визначається тільки різноманітними гіпотезами. Сучасні дослідження, проведені на близнюках, переконливо свідчать, що успадковуються емоційна стабільність, екстраверсія, альтруїзм, соромливість. Мають певний генетичний компонент такі особливості особистості, як відчуженість, агресивність, прагнення до досягнень, лідерство, уява, почуття суб'єктивного благополуччя. Властивості індивіда утворюють безпосередню феноменальну картину людської поведінки в реальному житті.

У структурі індивіда Б. Г. Анан'єв виділяє два класи властивостей: 1) вікові та статеві; 2) індивідуально-типологічні.

Усі психічні властивості необхідно вивчати з урахуванням віку та статі людини, цих важливих вимірів її природного та соціального існування. **Вікові властивості** - це ті властивості індивіда, що характеризують його розвиток в онтогенезі. **Статеві властивості** - це ті індивідні властивості, в яких відображаються особливості статі.

Індивідуально-типологічними є загальносоматичні (конституційні), білатеральні та нейродинамічні властивості. До загально соматичних, або конституційних властивостей відносять ендокринно-біохімічні характеристики, загальний тип метаболізму (обмін речовин в організмі), морфологічні структури організму в цілому (конституцію людини). **Білатеральні** характеристики - це функціональна геометрія тіла у формі симетрії чи асиметрії структурно-динамічних характеристик організму та окремих рухових і сенсорних систем. Нейродинамічні властивості характеризують особливості нервової системи.

Обидва класи властивостей - вікові, статеві та індивідуально-типологічні - утворюють первинну групу індивідних властивостей, їх взаємодія визначає динаміку вторинних індивідних властивостей.

До вторинних індивідних властивостей належать:

1) сенсорно-моторна організація людини, або система психофізіологічних функцій (сенсорних, перцептивних, мнемічних, мовних, вербально-логічних, моторних)

2) система органічних потреб. Вища інтеграція всіх індивідних властивостей представлена в темпераменті та задатках.

Психофізичні властивості індивіда становлять основу відчуттів і сприйняття, уявлень і уяви, пам'яті, мислення, емоційних переживань, тобто всього того, що є чуттєвою тканиною психічної діяльності людини, змісту її свідомості.

Задатки та темперамент визначають темп засвоєння та виконання операцій і способів дій. У структуру темпераменту входять емоційні властивості, які зумовлюють діапазон енергетики мотивів, а також яскравість та мінливість емоційних переживань, що пов'язані з мотивами. Задатки та темперамент визначають форми прояву особистісних характеристик.

В. О. Аверін виділяє наступні функції індивідних властивостей:

1) функцію **збереження**, яка визначає діапазон динамічних і енергетичних показників, ресурсні можливості людини;

2) функцію зміни, яка полягає в тому, що індивідні властивості визначають темпи переходу від одного стану до іншого, від однієї емоції до іншої, від одних операцій, умінь і навиків до інших, забезпечуючи тим самим пластичність поведінки.

У завершенні аналізу індивідних властивостей людини слід підкреслити, що існують розгалужені зв'язки між різними рівнями первинних і вторинних властивостей індивіда. Встановлені зв'язки між конституцією і сензитивністю, між нейродинамічними властивостями і темпераментом. Виявлено, що зв'язки між виділеними рівнями індивідних властивостей (конституціональними, нейродинамічними і психодинамічними) нерівноцінні. Наприклад, нейродинамічні властивості індивіда містять у собі більше прогностичної інформації про психодинамічні властивості, ніж конституція особистості. Все це свідчить про те, що структура індивідних властивостей є розвиненою, ієрархічно організованою, стійкою системою.

Погляди психологів на роль генетичних чинників у розвитку особистості

Позиція Карла Юнга. Юнг вважав, що **кожний індивід** з'являється на світ з "певним особистісним ескізом", який потенційно наявний від самого народження, навколишнє середовище лише виявляє закладене в особистості, а не визначає його. Юнг висловив ідею про те, що існує спадкова структура психічного, що розвивалася сотні тисяч років.

Ми успадковуємо, на думку вченого, можливість повторного переживання досвіду попередніх поколінь. Наприклад, кожне немовля народжується з готовністю до сприйняття матері та реагування на неї; з готовністю тривимірного бачення світу, які вони розвивають досвідом і тренуваннями; з готовністю до мислення, сприйняття, почуття. Люди налаштовані боятись темноти та змій, тому що для прадавніх людей вони таїли багато небезпеки.

Позиція Гордона Оллпорта. Оллпорт вважав новонароджену дитину цілковито продуктом спадковості, примітивних рефлексів. У новонародженого, на думку вченого, відсутні індивідуальні відмінні риси, що в подальшому будуть визначати його взаємодію із середовищем. У новонародженого немає особистості. Дитина має від народження певні конституційні властивості, властивості темпераменту, здатності реагувати за допомогою специфічних рефлексів на досить обмежене коло видів стимулювання. У цих властивостях закладено потенціал, який може бути реалізований тільки в процесі дозрівання та розвитку. Оллпорт запропонував математичний вираз для обчислення впливу спадковості на розвиток особистості у вигляді рівняння: $\text{Особистість} = \text{Спадковість} \times \text{Середовище}$. Коментарі Оллпорта до рівняння: "Два причинних чинники не додаються окремо, а виступають у взаємозв'язку як два множники. Якщо те чи інше дорівнює нулю, особистість стає неможливою".

Позиція Ганса Айзенка. Айзенк дотримувався позиції, згідно з якою вплив оточення практично не має впливу на формування особистості. Генетичні чинники визначають подальшу поведінку особистості більшою мірою, ніж враження та досвід дитинства. За Айзенком, невротичні симптоми розвиваються в результаті впливу генетичних факторів і певного досвіду, що призводить до формування сильних емоційних реакцій на певні стимули. Однак, таким даним Айзенк давав принципову інтерпретацію: "Генетично детермінована тільки певна диспозиція (налаштованість) особи реагувати та діяти певним чином, коли вона потрапляє в певні ситуації". Відповідно до цієї концептуальної позиції, можна визначити, що для вразливої людини важливо уникати деяких потенційно травматичних ситуацій, а також поступово навчитись поведінки, що відповідає соціальним нормам.

Позиція Раймонд а Кеттела. Кеттел був одним із тих учених, які займалися систематичним дослідженнями ролі спадковості як детермінанти особистості. Унікальність Кеттела як вченого полягала в тому, що він зробив спробу за допомогою розробленої ним статистичної процедури багатопрофільного абстрактного варіантного аналізу порівняти внесок у розвиток рис особистості таких чинників, як спадковість і соціальне оточення. У дослідженні було виявлено роль спадковості у формуванні таких рис, як інтелект, інтроверсія-екстра-версія тощо. У результаті проведеної роботи з'явилося таке поняття в теорії рис, як частка спадковості (відношення генетично визначеної варіації риси до загальної варіації). Частка спадковості - це індикатор того, наскільки варіація риси залежить від спадковості. Якщо частка спадковості, наприклад, для інтелекту становить 0,6, то це означає, що 60 % загальної варіації інтелекту зумовлено генетичними чинниками.

Точка зору А. Маслоу. Маслоу зробив ряд припущень щодо природи людини, які вказують на принципово інше бачення проблеми детермінованості поведінки та розвитку особистості. Маслоу вважав, що людина має вроджену природу, але вона за своєю суттю добра або ж нейтральна. Лише суспільство породжує спотворення внутрішньої сутності особистості, яке ми помилково тлумачимо потім як властиве природі людини. Якщо особистість розвивається в

сприятливому оточенні, на основі власних активних зусиль у напрямі актуалізації своєї природи, тоді творчі сили людини проявляються з більшою силою, яскравіше. Якщо ж людина невротична, нещаслива, то причиною цього є патологічне, неосвічене оточення, яке зробило людину такою.

Точка зору Карла Роджерса. Організм, як і система "Я" особистості, мають вроджену тенденцію до актуалізації, однак вони є об'єктом сильних впливів соціального оточення і середовища. Особистість буде успішно розвиватися, пристосовуватися та функціонувати, якщо дитина виховується в умовах безумовного позитивного ставлення; тоді між організмом і "Я" не виникає дистанції (неконгруентність, невідповідність). Якщо ж оцінки батьків то позитивні, то негативні, дитина починає розуміти, що одні її дії та почуття цінні (схвалювані), а інші - нецінні (несхвалювані). Поступово "Я-концепція" стає дедалі більш спотвореною чужими оцінками. Дитина намагається стати такою, якою її хочуть бачити, а не такою, як вона є. Особисте "Я" в таких умовах стає саморуйнівною конструкцією. Роджерс переконував, коли людина адекватно сприймає власні сексуальні чи агресивні почуття, вона може стати більш толерантною до інших, не вступати в конфлікти, покращити свої стосунки. Постійна увага до власних переживань, акцентування персональної точки зору приведе не до постійних конфліктів між людьми та соціального хаосу, а якраз навпаки. Всі люди мають ті самі потреби, серед яких і потреба бути прийнятим іншими. В результаті цінності значною мірою будуть спільними, і люди краще зрозуміють один одного.

Позиція О.М. Леонтьєва. Поняття особистості та поняття індивіда відображають цілісність суб'єкта життя. Особистість - це цілісне утворення особливої природи, не зумовлене генотипом, тому в цьому значенні ми не можемо говорити про особистість немовляти, а лише про яскраві риси його індивідуальності (індивіда). Особистість визначається природою стосунків, які її зумовлюють, які є суспільними і до яких людина залучається через предметну діяльність. Хоча б якими різноманітними не були види діяльності, вони мають спільну внутрішню структуру і передбачають свідому регуляцію, тобто свідомість та самосвідомість суб'єкта. Основою особистості є діяльність.

Генетичні чинники особистості в світлі сучасних досліджень. За останні роки в психології з'явилися нові дані, які засвідчують, що суттєві риси особистості мають велику генетичну спадкову компоненту. Для визначення частки генетичного чинника психологи порівнювали особистісні риси в ідентичних близнюків, які виховувалися в одній сім'ї разом, та тих близнюків, які виховувалися нарізно. Отримані факти свідчать, що однояйцеві близнюки, які виховувалися нарізно, так само схожі як і ті, що виховувалися разом. Дослідження близнюків показують, що компоненти концепції власного "Я", до яких належать поняття про власну популярність, зовнішність, деякі абстрактні ідеї, поведінкові проблеми і тривожність, значною мірою генетично детерміновані. За останніми оцінками, частка спадковості в рисах особистості становить приблизно 0,40. Це означає, що 40 % індивідуальних відмінностей у рисах особистості пояснюється спадковістю. Генетична детермінація стосується

не тільки поведінкових рис чи таких властивостей особистості, як, наприклад, час реакції, а навіть такої її характеристики, як релігійність. Отримані дані дозволяють говорити про те, що в основі успадкування різних рис особистості лежать специфічні біологічні механізми. Ставитися до цих результатів можна по-різному, але вони безумовно вказують, що пошук генетичних основ особистості може привести до вражаючих відкриттів. Разом з тим, дослідники так визначають можливі результати: "Подібно до того, як тисячі генів визначають фізичну структуру тіла, від кольору очей до папілярних ліній, так можуть і сотні чи тисячі генів впливати на формування психологічних структур на рівні такому тонкому, що його важко уявити".

Сучасні дослідження, як і досвід, переконують нас у тому, що люди, яких підтримують інші, фізично і психічно розвиваються краще, ніж ті, хто позбавлений соціальної підтримки. Однак підтримка зумовлена і забезпечується не тільки виключно оточенням. Генетичні дослідження свідчать, що спадковість певних осіб є більш сприятливою і робить їх більш вправними у пошуку соціальної підтримки. Тож не лише умови оточення, а й спадковість визначає те, що деякі люди отримують більшу соціальну підтримку.

Тема 9

ТЕМПЕРАМЕНТ ЯК МІРА РОЗВИТКУ І ЕВОЛЮЦІЇ ІНДИВІДНИХ ПСИХОЛОГІЧНИХ ВЛАСТИВОСТЕЙ ОСОБИСТОСТІ

Темперамент вважають найбільш стійкою характеристикою особистості, яка майже не змінюється впродовж життя, виявляється в усіх сферах життєдіяльності і характеризує індивіда з боку динамічних особливостей його психічної діяльності, тобто, за показниками темпу, швидкості, ритму, інтенсивності, енергійності, емоційності. Іншими словами, темперамент характеризує не рівень досягнень людини (люди різного темпераменту можуть мати однаковий рівень досягнень), а спосіб досягнень. Саме ця характеристика темпераменту тісним чином пов'язує темперамент із задатками, оскільки характеризує динамічну сторону психічної діяльності. Темперамент є характеристикою психічної діяльності, оскільки він виявляє себе в усіх її сферах: емоційній, пізнавальній, вольовій. Залежно від умов життя і діяльності людини окремі властивості її темпераменту можуть посилюватися або послабитись.

Розглянемо основні підходи до дослідження темпераменту.

Гуморальні теорії типів темпераменту. Старогрецький філософ Аристотель вважав, що причиною відмінностей між людьми є не перевага тієї чи іншої рідини, а склад крові. Він виявив, що час згортання крові у різних тварин неоднаковий. Швидке згортання обумовлене, на його думку, переважанням твердих частинок, сповільнене - рідких. Рідка кров холодна і породжує страх, а кров, багата твердими речовинами, відрізняється теплотою і породжує гнів.

Гіппократ виділив чотири типи співвідношення в організмі основних рідин: крові, жовтій жовчі, чорної жовчі і слизу, кожна з яких має свої властивості (кров - тепло, слиз - холод, жовта жовч - сухість, чорна жовч - вологість). Переважання однієї з них визначає стан організму, його схильність до тих або інших захворювань.

Характеристика типів темпераменту І. Канта. В кінці XVIII ст. І. Кант представив у своїй "Антропології" формальний опис чотирьох типів темпераменту. Він вважав органічною основою типів темпераменту якісні особливості крові. І. Кант уперше дав психологічну характеристику типів темпераменту, запропонував класифікацію властивостей темпераменту і характеру людини. Сангвінічний і меланхолічний типи темпераменту Кант розглядає як темпераменти почуття, а холеричний і флегматичний - як темпераменти дії.

Л. Лесгафт розробив оригінальну теорію, згідно з якою в основі проявів темпераменту лежать властивості системи кровообігу. На думку вченого, діаметр судин і товщина стінок визначають швидкість і силу кровотоку, від якого залежить швидкість обміну речовин в організмі і, як наслідок, - індивідуальна характеристика темпераменту.

Конституціональний підхід до темпераменту. Суть даного підходу полягає в тому, що існує зв'язок між будовою тіла людини (конституцією) і властивостями темпераменту.

У конституціональній типології Е. Кречмера тип конституції визначає психічні особливості людей і їх схильність до психічних захворювань. Дослідження Кречмера показують, що кожний тип статури має певний зв'язок з типом темпераменту, яким він дав такі назви:

Циклотимний темперамент. їх типові риси - душевність, добросердечність, легкість у спілкуванні. Одні з них - веселі, з добрим почуттям гумору, жваві, емоційні, інші - тихі, спокійні, вразливі. У разі захворювання людей даного типу виявляється схильність до маніакально-депресивного психозу.

Шизотимний темперамент. Найсуттєвіша характеристика шизотиміків - це яскраво виражена спрямованість на своє власне "Я", а також поєднання в різних комбінаціях високої психічної чутливості та емоційної невразливості, холодності. Вони стримані, замкнуті, надмірно серйозні, позбавлені почуття гумору, важко пристосовуються до оточення. У разі захворювання у цього типу проявляється схильність до шизофренії.

Іксотимічний темперамент. Це самостійні, діяльні, впевнені в собі, спокійні та малочутливі люди, зі стриманими жестами та мімікою, у спілкуванні сміливі та безапеляційні. їм властивий високий життєвий тонус, вони люблять пригоди та ризик." Кречмер вважав, що у разі захворювання люди з іксотимічним темпераментом схильні до епілепсії.

Більшість конституційних теорій ігнорують роль соціальних умов у формуванні психологічних властивостей людини. Соціальні умови розглядаються в них як фактор, що викликає початково запрограмовані стани та властивості. У контексті конституційних теорій має місце ототожнення рис темпераменту з особистісними рисами. Такі риси, як любов до товариства, терпимість чи відсутність співчуття, вважаються спадковими властивостями, що не відповідає дійсності. Непідтвердженням є переконання, нібито здорові люди носять в собі зародок психічного захворювання. Неправомірно виводити і переносити закономірності, виявлені у процесі вивчення хворих людей, на всю популяцію.

Конституціональна типологія У. Шелдона. У основі уявлень Шелдона лежить припущення про те, що особливості будови тіла є наслідком розвитку тканин, що походять із трьох зародків: ендоморфного, мезоморфного і екторморфного. Для **ендоморфного типу** характерні м'якість та округлість зовнішнього вигляду, слабкий розвиток кісткової та м'язової систем. Мезоморфний тип має міцну м'язову систему, широкі кістки, атлетичність і силу. **Екторморфний тип** конституції характеризується витонченістю і тендітністю тіла, відсутністю виразної мускулатури.

Підхід до вивчення темпераменту І. П. Павлова. Павлов пов'язував темперамент із функціонуванням центральної нервової системи. Під час вивчення вищої нервової діяльності людини йому вдалось виявити три основні її властивості: силу, врівноваженість і рухливість. В залежності від співвідношення цих процесів були виділені чотири типи вищої нервової діяльності і відповідні темпераменти: сангвінічний (сильний, врівноважений, рухливий), флегматичний (сильний, врівноважений, інертний), холеричний

(сильний, неврівноважений, рухливий), меланхолічний (слабкий, неврівноважений, інертний).

Павлов прийшов до висновку про приховування властивостей темпераменту рисами поведінки, набутими протягом життя. На основі цього припущення було сформоване уявлення про генотип і фенотип. Павлов підкреслював, що необхідно відрізнити природжену особливість нервової системи (генотип) від характеру (фенотип).

Підхід К. Юнга до виділення психологічних типів. Вчений виділив два загальних типи - екстравертований та інтровертований. У кожного з виділених типів є значні індивідуальні відмінності, які Юнг пояснював впливом основних психічних функцій (мислення, емоції, відчуття, інтуїція). Переважаюча психічна функція визначає відповідний тип поведінки і утворює вісім психологічних типів темпераменту (див. табл. 1).

Таблиця 1

Типологія К. Юнга

Психологічний тип	Характеристика
1. Екстравертований - мислительний	Люди даного типу приймають важливі рішення розсудливо, створюють схеми об'єктивної реальності і керуються ними в своїй поведінці, вимагаючи того ж від оточуючих; їм властива неповноцінність емоційної сфери; вони рідко співчують іншим і не цінують дружби, їм не властиві естетичні переживання, тому вони не захоплюються мистецтвом.
2. Екстравертований - емоційний	Люди даного типу емоційно оцінюють усе, що їх оточує; вони настільки сильно виявляють свої почуття, що ті сприймаються як нещирі.
3. Екстравертований - сенсорний	Люди даного типу визначають цінність об'єктів за силою відчуттів: більш цінується об'єкт, який викликає сильне відчуття; естети, уміють насолоджуватись життям.
4. Екстравертований - інтуїтивний	Люди даного типу володіють надзвичайно розвиненим "чуттям" на все нове і незвичайне, захоплюються новими об'єктами, захоплюють і надихають інших своїм ентузіазмом.
5. Інтровертований - мисли-тельний	Люди даного типу типу характеризуються мисленням, яке не відтворює реальну дійсність, а формує ідеї; схильні ігнорувати підбудовувати факти заради ідеї, прагнуть поглибити знання; здаються на зверхніми і зарозумілими, проте однак для тих, хто їх знає близько поблизу , є наївними і непри-стосованими.
6. Інтровертований - емоційний	Люди даного типу типу зовні зовнішньо завжди спокійні, навіть індиферентні, їх емоції непомітні для

	оточуючих, але та насправді можуть бути досить глибокими.
7. Інтровертований - сенсорний	Люди даного типу типу орієнтуються не на об'єкти, що викликають спричиняють інтенсивні відчуття, а на інтенсивність! відчуттів, викликаних спричиняти об'єктами, тому як тільки як тільки відчуття виникає, об'єкт для нього втрачає розгублює цінність;
8. Інтровертований - інтуїтивний	У людей даного типу інтуїція переважає над іншими процесами, і тому самі вони і продукти їх творчості для оточуючих дивні і незрозумілі.

Підхід до вивчення темпераменту Г. Лйзенка. Він запропонував розглядати типології темпераменту Е. Кречмера і К. Юнга як систему з чотирьох координат. Тип темпераменту, згідно Г. Айзенка, є одним з чотирьох квадрантів при перетині двох ортогональних шкал: 1) екстраверсія - інтроверсія; 2) емоціональна стабільність-лабільність. Перша шкала характеризує індивіда з боку "відкритості" зовнішньому світу, друга - з боку його емоціональної стійкості. Поєднання емоційної стійкості з екстраверсією Айзенк ототожнює з типом сангвініка, емоційної лабільності та екстраверсії - з холериком, емоційної стійкості та інтроверсії - з флегматиком, а емоційної лабільності та інтроверсії - з меланхоліком.

Темперамент у теорії В. С. Мерліна. Поняття темпераменту базується азується на особливостях типової поведінки людини у різних життєвих ситуаціях, в зв'язку з якими було виділено декілька стійких властивостей людини, названих емоційно-динамічними. До них відносяться: **сенситивність** - чутливість психіки (яка найменша сила зовнішнього впливу необхідна людині для виникнення реакції); **реактивність** - сила мимовільної реакції людини на зовнішні і внутрішні впливи; **активність** - рівень енергійності, з якою людина долає перешкоди до мети; співвідношення активності і реактивності - від чого більшою мірою залежить діяльність людини - від поставленої мети чи від випадкових подразників; темп реакцій - швидкість перебігу різних психічних реакцій і процесів (швидкість рухів, темп мовлення, швидкість запам'ятовування тощо); екстраверсія - залежність реакцій і діяльності людини від зовнішніх вражень; **інтроверсія** - залежність поведінки від власного внутрішнього світу; **пластичність** - **ригідність** (гнучкий в обставинах чи важко пристосовується). В залежності від комбінування даних властивостей виділяють відповідні типи темпераменту:

- **Сангвінічний** - підвищені реактивність і активність, внаслідок чого він жваво відгукується на усе нове. Співвідношення активності і реактивності врівноважене, внаслідок чого він може стримувати свої реакції і прояви почуттів. Темп реакції високий, що виявляється у швидких рухах, мовленні, мисленні тощо. Ці люди енергійні, активні і можуть довго працювати, не стомлюючись. Екстравертований, швидко входить в контакт з іншими людьми,

швидко переключається з одного виду діяльності на інший. Схильний до позитивних емоцій. Пластичний.

- **Холеричний** - в основі неврівноважений тип нервової системи. Характерні висока активність і реактивність, швидкий темп реакцій, реактивність переважає над активністю. Підвищена збудливість і неврівноваженість. За справу береться а захопленням, але енергія швидко виснажується. Менш пластичний і більш інертний, ніж сангвінік. У спілкуванні холерик запальний, нестриманий, схильний до конфліктів, екстравертований.

- **Флегматичний** - спокійний, урівноважений, малорухливий, ригідний, інтровертований. Для зосередження на діяльності йому потрібен час, рухи повільні, важко переключається увага. Відрізняється терплячістю, витримкою і самоконтролем.

- **Меланхолічний** - характеризується високою емоційною чутливістю, вразливістю, схильністю до поганого настрою, тривожністю. З усіх типів темпераментів найбільш сенситивний. Ригідний. Повільний психічний темп, повільні рухи. Інтровертований, схильний до замкнутості. Міміка і рухи у нього невиразні, голос тихий. Мала реактивність і низька активність призводять до того, що він невпевнений у собі, схильний не доводити розпочату справу до кінця.

Дослідження темпераменту в школі Б.М. Теплова. У лабораторії Теплова склалася певна методологія вивчення властивостей нервової системи і одним з фундаментальних положень цієї методології є вивчення властивостей нервової системи, а не типів вищої нервової діяльності. Виявлено нові поєднання типологічних особливостей, які не можуть бути віднесені до жодної з варіацій класифікації Павлова і нові властивості нервової системи: лабільність, динамічність, сконцентрованість.

Уявлення Л. С. Виготського про темперамент. До темпераменту вчений відносив особливості складу всіх природжених і спадкових реакцій, спадкову конституцію людини. На його думку, темперамент - це сфера особистості, яка виявляється в інстинктивних, емоційних і рефлексорних реакціях людини. Автором були виділені основні характеристики темпераменту: тілесна виразність, характер і темп рухів.

Тема 10.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОСОБИСТОСТІ

При соціально-психологічному підході, що властивий соціології та соціальній психології, особистість розглядається переважно з боку міжособистісних взаємодій, соціальної динаміки тощо. Головна увага приділяється вивченню, за терміном Б. Г. Ананьєва, інтер-індивідуальної структури того соціального цілого, до якого належить особистість. При цьому, насамперед, вивчаються такі соціально зумовлені характеристики особистості, як І статус, позиція, ролі, ранг.

Статус особистості являє собою своєрідний центр зосередження її прав і обов'язків" схему становища особистості в суспільстві. Статус характеризується стійкістю, тривалістю. Він може бути цілісним або частковим. Частковий статус пов'язується з родом занять, розміром доходів, рівнем освіти, етнічною належністю, статевими ознаками тощо. Узагальнення часткових статусів дає змогу визначити загальний профіль статусу.

Статус особистості задається наявною системою суспільних відносин і об'єктивно визначається місцем особистості в соціальній структурі. Цей зв'язок уперше постає в момент народження дитини і відповідає статусу батьків, їхньому економічному, правовому, політичному, культурному становищу в суспільстві. З початком самостійної суспільно-трудової діяльності створюється власний статус людини. Він зберігає зв'язки зі статусом родини, містить у собі його ознаки, хоча може й віддалятися від нього.

Статус особистості є об'єктивною характеристикою, але він може усвідомлюватися людиною адекватно чи неадекватно, активно чи пасивно, цілковито, частково або зовсім не усвідомлюватись. Науковий аналіз статусу особистості охоплює вивчення її реального економічного стану (майнова характеристика, загальний заробіток, забезпеченість житлом, реальний бюджет у співвідношенні зі структурою споживання тощо), політико-правового стану як певного балансу прав і обов'язків громадянина (права й обов'язки особистості становлять ядро статусу особистості).

Поняття статусу має бути доповнене поняттям позиції особистості, що характеризує суб'єктивний - активний, діяльнісний - бік становища особистості у структурі суспільства. У складних за своєю природою суспільних відносинах кожна особистість може займати кілька позицій, що відрізняються одна від одної за своїм значенням, визначеністю та іншими ознаками. Наприклад, людина може займати професійну позицію, сімейну, суспільно-політичну, культурну, національну тощо.

Знання статусу і позиції особистості необхідне для визначення її соціальних **ролей**. Роль узагалі розглядається як динамічний аспект статусу, як реалізація зв'язків, заданих позиціями особистості в суспільстві. За визначенням І.С.Кона, роль особистості - це соціальна функція, нормативно схвалений спосіб поведінки, яка очікується від кожного, хто займає дану позицію. Очікування, що визначають загальні контури соціальної ролі, не залежать від свідомості й

поведінки конкретного індивіда. Вони даються йому як те, що є зовнішнім, більш або менш обов'язковим. їхнім суб'єктом є не індивід, а суспільство або якась конкретна соціальна група.

Загальною для соціологів і психологів характеристикою ролей особистості як соціальних функцій є ціннісна орієнтація груп і особистості, спільність цілей діяльності, життєва спрямованість або мотивація поведінки людей. Цінності можна умовно розподілити на матеріальні, соціально-політичні, духовні.

Важливою соціально-психологічною характеристикою особистості є її ранг. Ранг особистості, її масштаб і значення для суспільства визначаються багатьма факторами, серед яких найважливішим вважається продуктивність основних видів діяльності особистості, зокрема творчої діяльності. Завдяки цьому забезпечується створення особистістю суспільно значущих матеріальних і духовних цінностей, визначається її внесок у скарбницю суспільних благ. Рангу особистості відповідають її престиж, репутація, авторитет, популярність у групі, колективі, суспільстві.

Цей аспект соціально-психологічної характеристики особистості виявляється в існуванні так званої надіндивідної підсистеми. У класичній психології на це вперше вказав В. Дžeme, коли зазначав, що особистість людини не обмежується власним тілом, а охоплює "свої" речі, продукти власної праці, а також поширюється на людей, з якими індивід пов'язаний родинними, дружніми, професійними, духовними стосунками. Цей факт відчувається індивідом у момент розриву зв'язків через смерть, хворобу близької людини, переїзд тощо. У сучасній психології цей феномен вивчається як явище *персоналізації*, згідно з яким у кожної людини існує потреба бути представленою, продовженою в іншій людині своїми думками, почуттями, світоглядом тощо. Завдяки персоналізації люди пов'язані між собою в єдине духовне ціле, соціальну, культурну спільність. Ця спільність формується у ході спілкування, коли від однієї особистості до іншої передаються духовні, культурні цінності. Таким чином, вирішується проблема біологічного й духовного безсмертя людського роду, передачі багатств особистості наступним поколінням.

Тема 11.

СОЦІАЛЬНЕ СЕРЕДОВИЩЕ І СОЦІАЛІЗАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ

Формування самосвідомості в онтогенезі проходить декілька послідовно ускладнюваних стадій, пов'язаних з віковими етапами психічного розвитку людини. Умовно в розвитку самосвідомості можна виділити такі основні онтогенетичні стадії: від народження до одного року; від одного до трьох років; від трьох до семи років; від 7 до 12 років; від 12 до 14 років; від 14 до 18 років. Залежно від індивідуальних особливостей психічного розвитку ці вікові межі можуть змінюватись. На останньому із названих періодів процес розвитку само свідомості не завершується, він триває далі, набуваючи нової вікової специфіки.

Кожна стадія самосвідомості детермінована не лише відповідним рівнем розвитку психіки й особистості в цілому, а й результатами розвитку попередніх, менш складних стадій самосвідомості. Інакше кажучи, між усіма стадіями самосвідомості завжди зберігається глибока внутрішня наступність.

Розглянемо особливості деяких найбільш суттєвих для розвитку особистості стадій самосвідомості. Розвиток самосвідомості починається на ранніх етапах онтогенезу внаслідок відокремлення дитиною себе від світу предметів та інших людей. Спочатку вона не відрізняє себе від інших, не може вона відрізнити і свої рухи, які робить, від тих, що належать їй, але здійснює їх дорослий під час догляду за нею. Під час перших ігор дитини - спочатку з власними ручками і ніжками, а потім і з предметами зовнішнього світу - відбувається відокремлення дитиною себе з простору, в якому вона перебуває.

Суттєвою умовою розвитку самосвідомості є поява в дитини здатності до самотійного пересування у простори. Цей факт започатковує нові форми взаємин з дорослими, що відкриває нові шляхи і джерела пізнання власних можливостей, розширює межі пізнання себе як самотійного суб'єкта.

Особливе значення у розвитку самосвідомості має виникнення й розвиток мовлення, що на якісно новому рівні включає дитину в сферу взаємин з дорослими та іншими дітьми.

Третій рік життя - *період інтенсивного психічного розвитку*. Якщо раніше дитина не уявляла себе окремо від звичних умов, віл чувала себе злиною з оточуючими, говорила про себе в третій особі, то в трирічному віці це злиття дитини з оточенням несподівано зникає. Особистість вступає у той період, коли потреба в утвердженні та завоюванні своєї самотійності призводить до цілої низки конфліктів. Передусім, це протиставлення себе оточуючим, яке здебільшого має негативний характер. Найчастіше дитина не має на меті нічого поганого - вона лише бажає випробувати власну незалежність,

Прояви негативізму в цей період можна розглядати як певне тренування дитини в пізнанні межі своїх можливостей. Це період, коли в психічному світі особистості закладаються моральні норми й комплекси, які в подальшому можуть перейти в стійкі особливості особистості. На цьому етапі вирішального значення набуває характер взаємин дитини з дорослими. Оскільки в дитини ще немає адекватного знання про себе й ставлення до себе, вона стихійно приймає ставлення

до неї батьків. Отже, витоком первинної самооцінки її особистості стає прийняте на віру ставлення дорослих. Розвиток самосвідомості після трьох років відбувається в напрямку дедалі більшого самоствердження особистості дитини.

У період від 7 до 12 років процес розвитку самосвідомості відбувається повільно, без помітних стрибків і криз. Накопичуються психічні резерви, що готують перехід самосвідомості до важливішої її генетичної форми в підлітковому віці. У 12 років увагу дитини знову починає привертати власна особистість. Однак, нова криза розвивається в напрямку, ніби-то протилежному до ранньої. Якщо трирічна дитина намагається наслідувати дорослого, то підліток, навпаки, прагне відрізнятись від нього, протиставляти себе дорослим, бути самостійним. Якщо у трирічної дитини самостійність стверджується у здійсненні якихось практичних дій, то в підлітків прагнення до самостійності виявляється в усвідомленні своєї причетності до дорослих, хоча інколи подібне усвідомлення суперечить їх можливостям.

Основними причинами, що впливають на виникнення новоутворень у самосвідомості підлітка, є, насамперед, соціальні умови його життя, що висувають нові вимоги до його поведінки й діяльності в навчанні, в системі взаємин з дорослими тощо. Вперше в розвитку особистості окремі прояви самосвідомості - самоспостереження, самопізнання, ставлення до себе, саморегулювання діяльності та поведінки - стають необхідними потребами. Інтерес до себе, бурхливе зростання самоусвідомлення мають вигляд вибуху. Здається, що вони виникають раптово. Проте, психологічні дослідження свідчать, що інтерес підлітка до свого внутрішнього світу, роздуми про себе, про свої стосунки з іншими, своє місце в колективі виникають на основі його інтересу до інших людей і передусім одноліток. Розвиток інтересу до інших зумовлений новими формами спілкування підлітків між собою, що будується на спільних цікавих справах, обговореннях тощо. Встановлюються глибші особистісні взаємини, пов'язані з різноманітними почуттями (симпатії, дружби, кохання та ін.)

У поступовому процесі пізнання власних якостей у підлітка залишається та ж послідовність, що й при пізнанні якостей іншого, - спочатку виділяються зовнішні, фізичні характеристики, потім якості, пов'язані з виконанням якихось видів діяльності, і, нарешті, особистісні якості, більш приховані особливості внутрішнього світу.

Результати самоспостереження й самоаналізу, до яких підліток звертається досить часто, фіксуються в його самооцінці. Розвиток самооцінки підлітка - складний і суперечливий процес, самооцінка підлітка нерідко коливається, вона нестійка і загалом неадекватна. Він або недооцінює, або, навпаки, переоцінює себе, рівень його дома гань часто не відповідає реальним досягненням. Така неадекватність є віковою нормою, вона цілком закономірна і є джерелом самовиховання особистості та її подальшого розвитку.

Підлітковий етап генезису самосвідомості має особливу значущість для розвитку особистості, оскільки саме на цій стадії вона підіймається на якісно новий рівень, що знаменує початок зрілості. Відтепер самосвідомість не тільки відображає особливості формування особистості, а й сама значною мірою впливає

на весь процес подальшого її становлення. Тому підліткова стадія самосвідомості визначає не лише шляхи її подальшого розвитку, а й значною мірою психічний розвиток особистості в цілому.

Отже, при переході від однієї стадії розвитку особистості до іншої відбуваються послідовне ускладнення, розширення сфери діяльності і підвищення ролі самосвідомості в процесі загального психічного розвитку особистості.

Тема 12.

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ОСОБИСТОСТІ: ФОРМУВАННЯ «Я-КОНЦЕПЦІЇ»

Онтогенез людини розкриває низка взаємопов'язаних понять, передусім, поняття **"розвиток"**. Психічний розвиток виступає як процес кількісних та якісних змін психіки, що відбуваються у ході діяльності й спілкування дитини з іншими людьми. Розвиток психіки людини хоча й обумовлений соціальними умовами життя, але спирається на дозрівання організму.

Під **"дозріванням"** розуміють, насамперед, зміни індивіда чи окремих його функцій і процесів внаслідок дії внутрішніх вроджених факторів. Так, можна говорити про дозрівання органічних функцій людини чи всього її організму. Дозрівання становить фундамент розвитку, але не входить у це поняття як його аспект чи сторона, бо має якісно іншу природу. Так, ми можемо говорити про виявлення кольору очей дитини на перших місяцях її життя як про прояв дозрівання, а не розвитку, тому що колір очей однозначно визначений наперед генотипом і не залежить від умов життя - наприклад, від того, на що Дивитиметься дитина протягом перших місяців життя. Інакше детермінована динаміка рис характеру людини, які виникають внаслідок розвитку, а не дозрівання, оскільки від народження вони не визначені і залежать від того, в яких умовах виховувалась дитина, які вимоги До неї висували оточуючі.

Розвиток людини, як правило, відбувається в умовах суспільства і нерозривно пов'язаний із розвивальними впливами оточуючих.

Соціальна обумовленість психічного розвитку дитини умовами суспільства знаходить відображення у понятті "формування". У формуванні можна виділити стихійний компонент (вплив некерованих, випадкових факторів, наприклад, неформальних підліткові" об'єднань, реклами, моди, музики тощо, характер і наслідки дії яких непередбачувані) і цілеспрямований процес змін особистості або ж й окремих якостей внаслідок спеціально організованих впливів.

Поняття "становлення" підкреслює процес набуття нових ознак та форм психіки у процесі розвитку. Можна говорити, наприклад, про становлення характеру людини, її мислення тощо, тобто це поняття доцільно застосовувати тоді, коли йдеться про розвиток певної якості особистості.

Психічний розвиток має наступні особливості.

1. **Гетерохронність** - нерівномірний, хвильовий характер розвитку окремих психічних процесів. Він виявляється у тому, що для кожної психічної властивості є специфічний період, коли вона позивається найбільш інтенсивно. Ці періоди - сенситивні.
2. **Асинхронність** - *полягає* у тому, що різні психічні функції виявляють різні сензитивні періоди і за тривалістю і за віком їх настання. Наприклад, у дошкільників - провідною у психічному розвитку є пам'ять, а у молодшого школяра - мислення.
3. **Стадіальність** - етапи розвитку мають певну послідовність і взаємопов'язані. Новий етап виникає на основі попереднього і вносить свої

неповторні риси у психіку дитини. Характеристиками стадій психічного розвитку виступають соціальна ситуація розвитку, основні новоутворення і провідна діяльність.

4. **Диференціація та інтеграція** психічних процесів, властивостей. **Диференціація** означає послідовне ускладнення психіка з появою новоутворень. Так, після народження найбільш розвиненим психічним процесом є відчуття, на його основі виникає сприймання, потім пам'ять, згодом - наочно-дійове мислення і уява. **Інтеграція** - зміцнення зв'язків між окремими психічними утвореннями. Так, завдяки розвитку волі з'являються довільна увага, пам'ять, управління емоціями.
5. Злімо співвідношення детермінант психічного розвитку. З віком дитини змінюється співвідношення біологічних і соціальних факторів психічного розвитку. Із розширенням зв'язків дитини із соціальним середовищем зростає роль соціальних впливів. Змінюються і самі соціальні детермінанти (сім'я, школа, клас, друзі). Для людини провідну роль у психічному розвитку відіграє соціальний фактор.
6. **Пластичність** - здатність психіки до змін. Наприклад, недоліки зору, слуху компенсуються посиленням розвитком дотику, нюху. З віком пластичність психіки знижується. Так, дитина, на відміну від дорослої* людини, може досить швидко оволодіти будь-якою мовою, залежно від соціального оточення і незалежно від раси чи національності.

Отже, специфіка розвитку людського індивіда полягає в тому, що головні умови онтогенезу психіки: органічне дозрівання індивіда та його залучення до людської культури злиті в єдиний процес, а взаємодія цих умов здійснюється внаслідок власної активності індивіда.

Вихідним для розуміння природи психічного розвитку є співвідношення в людині природного і соціального, вродженого й набутого. Для цілісного процесу психічного розвитку природна основа, обумовлена генотипом, виступає передумовою, своєрідним фундаментом, на основі якого, при визначальному впливі соціального середовища, виникають психічні новоутворення. Дитина отримує від народження здатність до елементарних психічних функцій (здатки): різних видів відчуття й сприймання (зорового, слухового, дотикового тощо), найпростішого запам'ятовування. Вищі психічні функції (мовлення, теоретичне мислення, довільна пам'ять, уява, воля) потребують тривалого періоду навчання й виховання.

Умови психічного розвитку поділяють на зовнішні і внутрішні. **Зовнішні** - фактори природного і суспільного середовища, що діють через внутрішні умови (С. Л. Рубінштейн). Соціальне середовище є джерелом психічного розвитку. У ньому вирізняють три компоненти: макросередовище (суспільство, його соціально-економічна і політична система), мезосередовище (національно-культурні та соціально-демографічні особливості місця проживання дитини), мікросередовище (безпосереднє оточення, близькі дорослі, сім'я). **Внутрішні** - психічні особливості індивіда (розвиток свідомості, досвід, освіта, мотивація).

Зовнішні та внутрішні умови розвитку особистості тісно взаємопов'язані, їх взаємодія має якісні відмінності на кожному піковому етапі.

Рушійною силою психічного розвитку є **суперечності**, які витікають між особистістю та її оточенням (зовнішні), а також внутрішні суперечності між окремими складовими особистості та окремими психічними функціями.

Внутрішні суперечності відрізняються на кожному віковому етапі і в той же час об'єднані головною суперечністю - між потребою дитини бути дорослою, жити разом з усіма спільним життям, мати певне місце в житті суспільства, виявляти самостійність і відсутністю реальних можливостей для задоволення цієї потреби.

Зовнішні суперечності стають рушійною силою розвитку особистості тільки у тому випадку, коли вони є джерелом активності, спрямованої на розв'язання внутрішніх суперечностей шляхом вироблення нових способів поведінки.

Усвідомлення та вирішення суперечностей і забезпечують прогресивний розвиток особистості. Розв'язання суперечностей виявляється у виникненні психологічних новоутворень віку, завдяки яким будується нова система взаємин, що засвідчує перехід дитини в новий психологічний вік

Тема 13.

РОЗВИТОК І ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ

Вікові властивості - це всі властивості індивіда, що характеризують його розвиток у ході онтогенезу. Весь цикл життя людини поділяється на окремі своєрідні періоди. Поділ онтогенезу на періоди називають періодизацією розвитку. Періодизація розвитку людини як індивіда має власні закономірності, як і періодизація її психічного розвитку. В розвитку існує певна генетично задана послідовність появи органічних структур, функцій, систем, потреб, прагнень. Певні періоди розвитку є сприятливими для максимального розквіту тих чи інших як індивідних, так і особистісних утворень.

Сенситивними періодами називають фази розвитку, у яких організм характеризується підвищеною чутливістю до певних зовнішніх і внутрішніх чинників. У цей період посилено розвиваються певні психічні функції. Якщо в сенситивний період не відбудеться їх формування, то психічний розвиток особистості ускладниться.

Критичні періоди в розвитку індивіда - це вікові інтервали, в контексті яких підвищується чутливість до певних впливів та знижується резистентність (опір) щодо них. Критичні періоди можна розглядати як періоди ризику, в межах яких з високою ймовірністю може бути порушено нормальний хід фізіологічного дозрівання. У критичні періоди відбувається перебудова психічного життя попереднього періоду і формується психологічна структура, яка визначатиме розвиток на подальшому етапі. Критичні періоди - це переходи на вищий рівень розвитку. У критичні періоди знижуються адаптаційні можливості організму, індивід стає більш вразливим. У віковій психології як критичний виділяють вік 3, 7, 12-13 років. Кризи дозрівання організму співпадають із кризами психічного розвитку, але однозначної відповідності між ними немає.

Генетичні чинники особистості в світлі сучасних досліджень. За останні роки в психології з'явилися нові дані, які засвідчують, що суттєві риси особистості мають велику генетичну спадкову компоненту. Для визначення частки генетичного чинника психологи порівнювали особистісні риси в ідентичних близнюків, які виховувалися в одній сім'ї разом, та тих близнюків, які виховувалися нарізно. Отримані факти свідчать, що однопляцеві близнюки, які виховувалися нарізно, так само схожі як і ті, що виховувалися разом. Дослідження близнюків показують, що компоненти концепції власного "Я", до яких належать поняття про власну популярність, зовнішність, деякі абстрактні ідеї, поведінкові проблеми і тривожність, значною мірою генетично детерміновані. За останніми оцінками, частка спадковості в рисах особистості становить приблизно 0,40. Це означає, що 40 % індивідуальних відмінностей у рисах особистості пояснюється спадковістю. Генетична детермінація стосується не тільки поведінкових рис чи таких властивостей особистості, як, наприклад, час реакції, а навіть такої її характеристики, як релігійність. Отримані дані дозволяють говорити про те, що в основі успадкування різних рис особистості лежать специфічні біологічні

механізми. Ставитися до цих результатів можна по-різному, але вони безумовно вказують, що пошук генетичних основ особистості може привести до вражаючих відкриттів. Разом з тим, дослідники так визначають можливі результати; "Подібно до того, як тисячі генів визначають фізичну структуру тіла, від кольору очей до папілярних ліній, так можуть і сотні чи тисячі генів впливати на формування психологічних структур на рівні такому тонкому, що його важко уявити".

Сучасні дослідження, як і досвід, переконують нас у тому, що люди, яких підтримують інші, фізично і психічно розвиваються краще, ніж ті, хто позбавлений соціальної підтримки. Однак підтримка зумовлена і забезпечується не тільки виключно оточенням. Генетичні дослідження свідчать, що спадковість певних осіб є більш сприятливою і робить їх більш вправними у пошуку соціальної підтримки. Тож не лише умови оточення, а й спадковість визначає те, що деякі люди отримують більшу соціальну підтримку.

Гетерохронність розвитку індивіда виявляється у нерівномірності дозрівання та росту різних структур, функцій і систем організму. Так само нерівномірно протікає і становлення психічних властивостей. Гетерохронність індивідуального розвитку взаємодіє з процесами гетерохронності особистісного формування. Психічний та особистісний розвиток відображає основні закономірності поступального руху людини життєвим шляхом. За біологічним (генетичним) годинником у нас з'являються певні патерни індивідуального розвитку. Відповідно до біологічного годинника, у різних культурах визначають час для початку шкільного навчання, для одруження, для народження дітей, для виходу на пенсію, тобто відповідно до біологічного годинника "йде" і соціальний годинник. Крім цього, кожна людина має своєрідну вікові/індивідуальність. Вікова індивідуальність перш за все характеризується певними темпами розвитку: в одних вона дуже стрімка, випереджувальна (як у юного Моцарта), в інших людей - сповільнена. Вікова індивідуальність людини проявляється у психологічній феноменології особистісного формування.

Вікові зміни охоплюють усі сфери особистості, однак взаємодія особистості з віковою індивідуальністю може відбуватись на різному рівні усвідомлення і з різними результатами. Деякі люди, незважаючи на зрілі роки, поведуться як безпорадні діти. Одні люди просто старіють, а інші, старіючи, стають "молодими", оскільки зберігають життєву енергію, прагнуть повноцінного особистого та соціального життя й залишаються енергійними, натхненними. Інші люди старіють "передчасно" - замолоду, переживають гіркоту та розчарування, безсилля та приреченість у життєвій боротьбі.

Коли людина відчуває невдоволення своїм хронологічним віком, у неї виникає потреба змінити свій **психологічний вік**. Психологічний вік є мірою суб'єктивної реалізованості психологічного часу особистості і створює в будь-якому хронологічному віці можливість "вийти за межі "фатальної" визначеності, змінити своє положення у віковій градації" (Є. І. Головаха). Для розвитку особистості надзвичайно позитивним є інтерес особистості до майбутнього як до поля самореалізації: "Наявність усвідомленої життєвої перспективи дає людині могутні стимули

до творчості, породжує оптимістичне самопочуття і протидіє психологічній старості" (О. Кроник).

Психологічна старість настає тоді, коли більшість найважливіших подій людина відносить до минулого та не розглядає їх як причини і засоби реалізації значимих подій у майбутньому. Тоді минуле стає не пов'язане із майбутнім, а людина психологічно збільшує свій вік, передчасно наближаючись до старості у своєму суб'єктивному відчутті. Психологічна старість є виявом песимістичного ставлення до власного часу життя, сприйняття домінування реалізованих відношень порівняно з актуальними та потенційними. Завищений психологічний вік (коли двадцятилітня людина вважає себе сорокарічною) свідчить про надмірний песимізм у ставленні до майбутнього та бідні життєві перспективи.

Психологічному віку особистості властиві специфічні особливості.

- 1. Психологічний вік - характеристика людини як індивідуальності, яка вимірюється у "внутрішній системі відліку" (є інтраіндивідуальною), а не шляхом інтеріндивідуальних порівнянь. Для визначення психологічного віку необхідно знати лише особливості власного психологічного часу особистості.
- 2. Психологічний вік принципово динамічний як у прямому, так і зворотному напрямку: тобто особистість у психологічному часі не лише старішає, а може помолодшати за рахунок зміни ставлення до минулого чи майбутнього.
- 3. Психологічний вік людини є багатовимірним і може не збігатися в різних сферах діяльності. Особистість може відчувати себе повністю реалізованою у сімейній сфері й одночасно відчувати свою нереалізованість у професійній.

Отже, процеси фізичного розвитку впливають на психологічні особливості опосередковано, вони поєднуються із соціальним контекстом, із ставленням особистості до своїх тілесних особливостей, впливами батьків, учителів і друзів. У результаті виникають різні варіанти особистісного становлення, які в психологічній літературі в емпіричних даних поки що представлені фрагментарно.

Тема 14. ОСОБИСТІСТЬ ТА ІНДИВІДУАЛЬНІСТЬ

Перші теорії дитячого розвитку з'являються у період Відродження. Особливу увагу привертають теорії Джона Локка та Жан Жака Руссо. Джон Локк вважав, що дитина - це *tabula rasa*, тобто "чиста дошка". Згідно його теорії, немовлята не мають ніяких властивостей чи здібностей і тому їх розвиток залежить лише від соціального оточення. Така філософія характеризує дітей як пасивних створінь, які мало що роблять для того щоб вплинути на свою долю.

Жан Жак Руссо пропонує нову теорію дитинства. Він вважає, що діти - це не чисті дошки для заповнення дорослих вказівок. На відміну від Локка, Руссо вважав, що дитина від природи наділена високоморальними почуттями і здатністю до впорядкованого, здорового розвитку. Виховні впливи дорослих, на думку Руссо, можуть тільки зіпсувати благородну душу дитини. Філософія Руссо включає дві важливі концепції: концепція стадіальності (вчений виділив чотири стадії розвитку дитини), та концепція дозрівання, що базується на генетично обумовленому розвитку особистості.

У наш час на уявлення про розвиток особистості дитини має вплив велика кількість різноманітних теорій, Своєрідні уявлення про те, як з'являється, розвивається і змінюється особистість дитини, склалися в руслі психодинамічного (психоаналіз і теорія рис), соціодинамічного (теорія ролей і теорія соціального навчання), інтеракціоністського (теорія соціальної взаємодії) і гуманістичного (теорія самоактуалізації і теорія пошуку сенсу життя) напрямів.

У **психоаналізі** початок формування особистості дитини пов'язується або з виникненням конфлікту між прагненням до задоволення біологічних потреб дитини, і соціально-культурними цінностями (традиційний фрейдизм), або з виникненням перших життєвих невдач у задоволенні важливих потреб, що призводить до появи комплексів (неофрейдизм). Як в першому, так і в другому випадках початок розвитку особистості драматично пов'язується з глибокою психологічною травмою і сильним емоційним переживанням - афектом, сліди якого зберігаються і залишаються протягом усього життя людини. Подальший розвиток дитини як особистості визначається тим, наскільки їй вдасться пережити відповідну травму і позбутися комплексів. Весь процес особистісного перетворення в рамках цього підходу подається як боротьба несвідомих потягів, породжуваних або органічними потребами (статева потреба, страх, агресивність), або комплексами. Особистісні новоутворення тут розглядаються саме як результат відповідної боротьби. Роль соціально-виховних впливів зводиться до формування захисних механізмів особистості.

Розуміння розвитку особистості в психоаналітичній традиції виходить з того, що здебільшого ми чітко не знаємо, або не в змозі визначити, чому люди діють так, а не інакше. Зародки поведінки вбачаються у "Воно" - несвідомому. Соціальним регулятором поведінки є "Над-Я". У процесі індивідуального розвитку дитини ці три рівні функціонування особистості - "Воно", "Я" і "Над-Я" не виникають одночасно. Онтогенетично першим, з моменту народження,

з'являється "Воно". "Я" розвивається в процесі зростання зусиль дитини, спрямованих на задоволення її основних потреб у взаємодії з оточуючими людьми. Через декілька років з'являється "Над-Я", як своєрідне внутрішнє уявлення соціальних цінностей і норм. Шляхи розвитку "Воно", "Я" і "Над-Я" складним чином переплітаються зі стадіями дитячого психосексуального розвитку.

Теорія *рис особистості* акцентує увагу на формуванні і зміні цих рис у дитини. Особлива роль у ній відводиться ранньому дошкільному дитинству, коли організм дитини, її мозок ще досить пластичні і перебувають у стадії дозрівання. Риси особистості в цей час формуються й закріплюються дуже швидко. Життєва сталість як психофізіологічна система визначається тим, що риси особистості формуються в умовах численних впливів навколишнього середовища на мозок дитини, який знаходиться у процесі дозрівання. Особливий інтерес для дослідників, що дотримуються цього погляду, становлять періоди формування в дитини основних базисних рис особистості: екстраверсії, інтроверсії, тривожності, невротичності тощо. Вважається, що риси особистості починають формуватися досить рано, з дитинства, і до закінчення школи в основному є сформованими.

Основні, або базові, риси особистості - головні в кожній з груп особистісних рис, складаються в дошкільному віці і визначають подальший напрямок їх розвитку. Приблизно до початку навчання в школі виникає система базисних рис, що становлять індивідуальну своєрідність дитини. Ця індивідуальність закріплюється в підлітковому та юнацькому віці, зберігається протягом усього подальшого життя, що дозволяє шкільним товаришам і друзям упізнавати один одного як особистостей навіть через багато років після закінчення школи.

Відповідно до *теорії ролей*, розвиток особистості дитини починається тоді, коли вона стає здатною до рольової імітації. Кожна нова роль робить свій внесок у розвиток особистості дитини, і результат розвитку в кінцевому підсумку залежить від того, скільки і які різноманітні соціальні ролі людині в житті довелося зіграти. Оскільки різноманітність ролей задається умовами життя, розвиток особистості залежить від соціальних впливів і внутрішньо обмежений лише можливістю зміни поведінки і гнучкого пристосування до зовнішніх умов.

Теорія *соціального науління* розглядає особистісний розвиток як набуття людиною певних звичок, умінь і навичок спілкування з людьми. Джерелом особистісного розвитку тут слугує зовні організована система підкріплення (заохочення і покарання). Завдяки їй можна формувати і змінювати особистість дитини протягом усього дитинства. Дана теорія велику роль у розвитку особистості відводить правильно організованому психолого-педагогічному вихованню і підтверджує, що особистість більше залежить від виховання, ніж від дозрівання, глибинних потягів або комплексів.

Гуманістична теорія особистості узагальнена в поняттях самоактуалізації, мети і сенсу життя, окреслює процес особистісного розвитку дитини як знаходження людиною свідомого й високого сенсу існування, а також

властивості бути і ставати особистістю. Початок особистісного розвитку тут припадає приблизно навів у три роки, а завершення процесу оформлення особистості відбувається до закінчення школи. В аналізі структури особистості акцент ставиться на мотиваційну сферу дитини, виникнення і функціонування в неї системи стійких ціннісних орієнтацій і моральних установок, а також подальше перетворення цієї системи під впливом умов життя. Головне питання, що тут ставиться і вирішується, полягає в тому, щоб з'ясувати, як відбувається засвоєння дітьми тих або інших моральних цінностей на різних етапах індивідуального розвитку залежно від соціальних умов.

Відповідно **діяльнісного підходу** розвиток особистості відбувається в процесі включення у різні види діяльності. Шляхи розв'язання проблеми розвитку особистості, які окреслили П. П. Блонський і Л. С. Виготський, розгорнув і поглибив О. М. Леонтьєв, який вказував на залежність розвитку психіки не від діяльності взагалі, а від провідної діяльності.

Безпосередньо-емоційне спілкування з дорослими є провідною діяльністю дитини першого року життя. На межі раннього дитинства відбувається перехід дитини до власне предметних дій. У дошкільному віці провідною діяльністю є рольова гра. Головне значення гри для дітей дошкільного віку полягає в тому, що завдяки особливим ігровим прийомам дитина моделює в ній стосунки між людьми. Рольова гра постає як діяльність, у якій відбувається орієнтація дитини у складових людської діяльності.

Л. С. Виготський висунув положення про те, що для розумового розвитку дітей шкільного віку основне значення має навчання. У процесі її здійснення дитиною відбувається інтенсивне формування інтелектуально-пізнавальної сфери. Провідне значення навчальної діяльності ще й у тому, що через неї опосередковується вся система взаємин дитини з навколишніми дорослими.

Особливі труднощі становить виокремлення основної діяльності в підлітковий період. Це пов'язано з тим, що провідною діяльністю продовжує залишатися навчальна діяльність. У підлітковому віці також виникає і розвивається особлива діяльність, яка полягає у встановленні інтимно-особистих відносин між підлітками. Цю діяльність названо інтимно-особистісним спілкуванням.

ПИТАННЯ ДО ЕКЗАМЕНУ З ДИСЦИПЛІНИ
«Психологія особистості»

1. Визначення та психологічна характеристика поняття «особистість» з позиції зарубіжних та українських психологів.
2. Розбіжності і визначення понять: людина, індивід, суб'єкт діяльності, особистість, індивідуальність.
3. Професійні якості особистості майбутнього психолога.
4. Діяльнісна теорія особистості. Структура діяльності.
5. Структурно-динамічний підхід в психології особистості.
6. Дослідження рис особистості в українській психології.
7. Сила волі як основа свідомості та особистості.
8. Концепція сенсу життя С.Л.Франкла.
9. Психологічні концепції сенсу життя.
10. Теорія особистісних конструктів Дж.Келлі.
11. Функціоналістський підхід У.Джемса.
12. Психоаналітична концепція З.Фрейда.
13. Его-психологія, психосоціальна концепція розвитку особистості Е.Еріксона.
14. Соціокультурна концепція К.Хорні.
15. Теорія В.Райха: характерний м'язовий панцир як фактор, що заперечує розвиток особистості.
16. Індивідуальна психологія А.Адлера: від «комплексу неповноцінності» до особистісного росту.
17. Концепція розвитку особистості Е.Берна.
18. Аналітична психологія К.Г.Юнга.
19. Біхевіоризм або поведінкова психологія.
20. Когнітивний підхід у психології.
21. Основні положення гуманістичної психології.
22. Гуманістичний підхід Е.Фромма та класифікація соціальних характерів.
23. Гуманістичний та феноменологічний підхід до аналізу особистості К.Роджерса.
24. Основні положення трансперсональної психології.
25. Концепція психосинтезу Р. Асаджіолі.
26. Трансперсональний підхід до людини С. Грофа.
27. Гуманістична теорія особистості А.Маслоу.
28. Основні положення диспозиціональної теорії особистості Г.Олпорта.
29. Структурна теорія рис особистості Р.Кеттела.
30. Детермінанти (чинники) розвитку особистості, їх характеристика.
31. Рушійні сили психічного розвитку, їх характеристика.
32. Умови та закономірності психічного розвитку, їх характеристика.
33. Критеріальні характеристики вікових періодів, їх визначення.
34. Психічний і особистісний розвиток людини.
35. Провідна роль суспільного навчання і виховання у психічному і особистісному розвитку людини.

36. Періодизація вікового розвитку.
37. Особливості психічного розвитку в ранньому віці.
37. Психічний і особистісний розвиток дитини в дошкільному віці.
38. Розвиток самосвідомості молодшого школяра.
39. Загальна характеристика психічного і особистісного розвитку підлітка.
40. Педагогічно занедбані підлітки. Вплив педагогічної занедбаності на розвиток особистості.
41. Акцентуації в характері підлітків. Психодіагностика акцентуйованих рис особистості.
42. Розвиток самосвідомості особистості у ранній юності.
43. Загальні особливості зрілої особистості.
44. Становлення суб'єкта життєдіяльності й індивідуальності на етапі ранньої дорослості.
45. Розвиток Я-концепції у зрілому дорослому віці.
46. Реалізація мудрості як сенс життя у старості.
47. Психологічна характеристика самопізнання особистості.
48. Самоставлення і особистісний сенс «Я».
49. Я-концепція особистості як засіб забезпечення внутрішньої узгодженості.
50. Формування Я-концепції на різних стадіях розвитку.
51. Вікові зміни змісту Я-концепції у розвитку особистості.
52. Розбіжності між «реальним Я» та «ідеальним Я».
53. Самооцінка особистості, її види та механізми. Їх характеристика.
54. Засоби діагностики самооцінки.
55. Рефлексія як механізм самосвідомості особистості.
56. Ідентифікація у формуванні особистості.
57. З.Фрейд про ідентичність.
58. Загальні характеристики самопізнання особистості.
59. Основні чинники, що впливають на формування самооцінки молодшого школяра.
60. Психологічні особливості саморозвитку особистості.
61. Поняття особистісного зростання.
62. Технології самореалізації особистості на різних етапах онтогенезу.
63. Механізми формування стереотипів та упереджень у процесі саморозвитку особистості.
64. Самосвідомість і самооцінка особистості студента закладу вищої освіти.
65. Структура особистості за К.К.Платоновим.
66. Соціально зумовлені характеристики особистості.
67. Поняття про характер. Типологія характерів.
68. Поняття про мотивацію та її місце в структурі психіки особистості.
69. Компоненти теорії особистості.
70. Критерії оцінки теорії особистості.
71. Методи дослідження особистості.
72. Свідомість, її структура за А.В.Петровським.
73. Поняття про самосвідомість. Етапи формування самосвідомості.

74. Процес самопізнання. його структура і роль у становленні особистості.
75. Методи та шляхи самопізнання.
76. Психодіагностика міжособистісних стосунків.
77. Бар'єри самопізнання і саморозвитку особистості.
78. Темперамент як міра розвитку та еволюції індивідних психологічних властивостей особистості.
79. Типологія темпераменту. Характеристика типів темпераменту.
80. Проблеми взаємозв'язку темпераменту і характеру.
81. Методики дослідження розвитку індивідних психологічних властивостей особистості.
82. Здібності як індивідуально-психологічні особливості особистості.
83. Види та структура здібностей.
84. Здібності як прояв індивідуального у психіці.
85. Адаптивність людини і фундаментальна типологія індивідуальності.
86. Типи людей і «локус контролю».
87. Сенсорна типологія: візуальний тип, аудіальний тип, кінестетичний тип. Їх характеристика.
88. Типологія маніпулятивних типів характеру (за Е.Шостромом).
89. Основні положення психогіометричної типології.
90. Основна мета, завдання та методи психології особистості.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Основна

1. Варій М.Й. Психологія особистості. Львів: Видавництво львівської політехніки, 2016. 608 с.
2. Москалець В.П. Психологія особистості. Київ: Ліра_К, 2021. 364 с.
3. Психологія особистості : Словник-довідник / За редакцією П. П. Горностая, Т. М. Титаренко. Київ: Рута, 2001. 320 с.
4. Столярченко О.Б. Психологія особистості. Київ: Видавництво «Центр навчальної літератури», 2019. 280 с.
5. Титаренко Т.М. Сучасна психологія особистості. Київ: Каравела. 2023. 372 с.

Допоміжна

- 1.Берн Е. Ігри, у які грають люди. Київ: Форс Україна, 2022.288с.
2. Водолазська О.О., Зоріна А.І. Ставлення до майбутнього осіб з різним рівнем саморозвитку. Перспективи та інновації науки №3(3). 2021. С.220-231.
3. Водолазська О.О., Міхневич В.Г.Психологічні детермінанти саморозвитку особистості. *Ресурси та чинники психологічного благополуччя особистості*. Матеріали Х Всеукраїнської науково-практичної конференції «Проблеми сучасної психології особистості» (21 березня 2019 р., м. Одеса, Україна)- Одеса, 2019, ВМВ. С. 121-127
4. Водолазська О.О., Цимбал М.Р. Факторна структура упевненої у собі особистості. *Наукові перспективи* №9(39), 2023. С.542-551.
- 5.Клейнман П. Психологія 101: факти, теорія, статистика, тести й таке інше. Харків: КСД, 2023.239с.
6. Кузікова С.Б. Психологічні основи становлення суб'єкта саморозвитку в юнацькому віці: монографія. Київ: Університетська книга. 2021.408с.
7. Левітт С., Дабнер С. «Думай як фрік». Київ, 2016. 216 с.
8. Лушин П.В. «Особистісні зміни як процес: теорія і практика» Одеса: Аспект, 2005.334с
- 9.Максименко С.Д. Загальна психологія: Підручник для студентів вузів. 2-ге вид., перероб. і доп. Вінниця: Нова Книга.2004. 448с.
10. Періг І.М. Практикум з психології: психодіагностичні методики для самозмінювання. Тернопіль: СМП «Тайп», 2017.116 с.
11. Першина Л.А. Загальна психологія: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. 2004.436 с.
12. Практикум із психології: навчальний посібник. Харків: ХНУМТ ім. О.М.Бекетова, 2019.157 с.
- 13.Сергєєва А.В. «Психологія інтегральної ідентичності». Одеса: Лерадрук, 2013
14. Х'єлл Л., Зіглер Д. Теорії особистості. 1998.608 с. (Серія «Майстри психології»).

15. Шапар В. Б. Сучасний тлумачний психологічний словник. Харків:Прапор, 2007. 640 с.

16. Яблонко В.М. Психолого-педагогічні основи формування особистості. Київ: «Центр навчальної літератури», 2018. 280 с.

Інформаційні ресурси

1.Бібліотека Міжнародного гуманітарного університету: офіційний сайт. URL: https://mgu.edu.ua/science_library

2 Бібліотека Університету Ушинського : офіційний сайт. URL: <https://library.pdpu.edu.ua>

3. Міністерство освіти і науки України: офіційний сайт. URL: <http://www.mon.gov.ua>

4.Національна бібліотека України імені В.І.Вернадського: офіційний сайт. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/>

5.Одеська національна наукова бібліотека: офіційний сайт. URL: <http://odnb.odessa.ua/>

ДОДАТКИ

Додаток А

ВИДИ ТА МЕТОДИ КОНТРОЛЮ

Види контролю	Складові оцінювання	
	Для екзамену	Для заліку
поточний контроль , який здійснюється у ході: проведення практичних (лабораторних) занять, виконання самостійної роботи, індивідуальних завдань, дослідна робота здобувача тощо.	50%	100%
підсумковий контроль	50%	

Методи діагностики знань (контролю)	фронтальне опитування; наукова доповідь, реферати, усне повідомлення, індивідуальне опитування; робота у групах; ділова гра, розв'язання ситуаційних завдань, кейсів, практичних завдань, екзамен(залік)
--	---

Додаток Б

**ОЦІНЮВАННЯ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ТА ФАХОВОЇ ПЕРЕДВИЩОЇ
ОСВІТИ ЗА НАВЧАЛЬНУ ДИСЦИПЛІНУ У МІЖНАРОДНОМУ
ГУМАНІТАРНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ**

*(поточний контроль, підсумковий контроль, загальний результат
оцінювання)*

ЕКЗАМЕН

<i>Поточний контроль</i>			
Види роботи	Планові терміни виконання	Форми контролю та звітності	Максимальний відсоток оцінювання
Систематичність і активність роботи на практичних (лабораторних) заняттях			
1.1. Підготовка до практичних (лабораторних) занять	Відповідно до робочої програми та розкладу занять	Перевірка обсягу та якості засвоєного матеріалу під час практичних (лабораторних) занять	30
Виконання завдань для самостійного опрацювання			
1.2. Індивідуальне тестування, завдання, підготовка реферату (есе) за заданою тематикою	Відповідно до робочої програми та розкладу занять	Розгляд відповідного матеріалу під час аудиторних занять або ІКР ¹ , перевірка конспектів навчальних текстів тощо	10
Виконання індивідуальних завдань, дослідна робота здобувача			
1.3. Інші види індивідуальних завдань, в т.ч. підготовка наукових публікацій, участь у роботі круглих столів, конференцій тощо.	Відповідно до робочої програми та розкладу занять	Обговорення результатів проведеної роботи під час аудиторних занять, наукових конференцій та круглих столів.	10
Разом балів за поточний контроль			50
Підсумковий контроль екзамен			50
<i>Загальний результат оцінювання</i>			100

¹ Індивідуально-консультативна робота викладача зі здобувачами

Поточний контроль знань здобувачів освіти при формі контролю **екзамен** (максимум 50 балів) оцінюється за шкалою («2», «3», «4», «5»), з обов'язковим переведенням балів за кожний вид роботи таким чином:

- за підготовку до аудиторних занять (максимум 30 балів) здобувачу освіти необхідно мати не менше 1/2 оцінок від загальної кількості практичних (лабораторних) занять, для переведу балів за підготовку до аудиторних занять середньоарифметична оцінка множиться на коефіцієнт 6;
- за виконання завдань для самостійного опрацювання (тестування, завдання, підготовка реферату (есе) за заданою тематикою) (максимум 10 балів) здобувачу освіти необхідно мати не менше 1/2 оцінок від загальної кількості програмного матеріалу, що виноситься на самостійне вивчення, для переведу зазначених балів середньоарифметична оцінка множиться на коефіцієнт 2;
- за інші види індивідуальних завдань, в т.ч. підготовку наукових публікацій, участь у роботі круглих столів, конференцій тощо (максимум 10- балів) здобувачу освіти необхідно мати не менше 1/2 оцінок від загальної кількості інших видів індивідуальних завдань, для переведу балів за підготовку середньоарифметична оцінка множиться на коефіцієнт 2.

КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ ЗА ПОТОЧНИЙ КОНТРОЛЬ

- «2» - виставляється за неправильну відповідь (письмову роботу), яка не відповідає змісту теми та свідчить про нерозуміння її основних положень;
- «3» - виставляється за відповідь (письмову роботу), яка відповідає змісту теми, але є неповною і неточною у визначенні понять, свідчить про неповне розуміння основних положень навчального матеріалу, свідчить про те, що знання студента мають фрагментарний, поверховий характер;
- «4» - оцінюється правильна і обґрунтована відповідь (письмова робота), з якої видно, що студент знає й розуміє теоретичний матеріал в обсязі навчальної теми, володіє необхідними навичками, не допускає суттєвих помилок.
- «5» - оцінюється повна, правильна, ґрунтовна відповідь (письмова робота) на запитання теми, що передбачає логічність і послідовність викладу матеріалу, володіння термінологією, показує вміння повно й глибоко використовувати теоретичні знання в практичній площині.

КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ ЗНАНЬ ЗДОБУВАЧІВ ЗА ЕКЗАМЕН (максимум 50 балів)

Рівень знань оцінюється:

- від 40 до 50 балів - студент виявляє особливі творчі здібності, вміє самостійно знаходити та опрацьовувати необхідну інформацію, демонструє знання матеріалу, проводить узагальнення і висновки;
- від 30 до 40 балів - студент володіє знаннями матеріалу, але допускає незначні помилки у формуванні термінів, категорій, проте за допомогою викладача швидко орієнтується і знаходить правильні відповіді;

- 20 - 30 балів - студент відтворює значну частину теоретичного матеріалу, виявляє знання і розуміння основних положень, з допомогою викладача може аналізувати навчальний матеріал, але дає недостатньо обґрунтовані, невичерпні відповіді, допускає помилки.
- 10 - 20 балів - володіє навчальним матеріалом на середньому рівні, допускає помилки, серед яких є значна кількість суттєвих;
- 0 - 10 балів - володіє навчальним матеріалом на рівні, вищому за початковий, значну частину його відтворює на репродуктивному рівні, на всі запитання дає необґрунтовані, невичерпні відповіді, допускає помилки.

ЗАЛІК

Поточний контроль			
Види роботи	Планові терміни виконання	Форми контролю та звітності	Максимальний відсоток оцінювання
Систематичність і активність роботи на практичних (лабораторних) заняттях			
1.1. Підготовка до практичних (лабораторних) занять	Відповідно до робочої програми та розкладу занять	Перевірка обсягу та якості засвоєного матеріалу під час практичних (лабораторних) занять	60
Виконання завдань для самостійного опрацювання			
1.2. Індивідуальне тестування, завдання, підготовка реферату (есе) за заданою тематикою	Відповідно до робочої програми тарозкладу занять	Розгляд відповідного матеріалу під час аудиторних занять або ІКР ² , перевірка конспектів навчальних текстів тощо	20
Виконання індивідуальних завдань, дослідна робота здобувача			
1.3. Інші види індивідуальних завдань, в т.ч. підготовка наукових публікацій, участь у роботі круглих столів, конференцій тощо.	Відповідно до робочої програми тарозкладу занять	Обговорення результатів проведеної роботи під час аудиторних занять, наукових конференцій та круглих столів.	20
Разом балів за поточний контроль			100
Загальний результат оцінювання			100

² Індивідуально-консультативна робота викладача зі здобувачами

Поточний контроль знань здобувачів освіти при формі контролю **залік** (максимум 100 балів) оцінюється за шкалою («2», «3», «4», «5»), з обов'язковим переведенням балів за кожний вид роботи таким чином:

- за підготовку до аудиторних занять (максимум 60 балів) здобувачу освіти необхідно мати не менше 1/2 оцінок від загальної кількості практичних (лабораторних) занять, для переведу балів за підготовку до аудиторних занять середньоарифметична оцінка множиться на коефіцієнт 12;
- за виконання завдань для самостійного опрацювання (тестування, завдання, підготовка реферату (есе) за заданою тематикою) (максимум 20 балів) здобувачу освіти необхідно мати не менше 1/2 оцінок від загальної кількості програмного матеріалу, що виноситься на самостійне вивчення, для переведу зазначених балів середньоарифметична оцінка множиться на коефіцієнт 4;
- за інші види індивідуальних завдань, в т.ч. підготовку наукових публікацій, участь у роботі круглих столів, конференцій тощо (максимум 20- балів) здобувачу освіти необхідно мати не менше 1/2 оцінок від загальної кількості інших видів індивідуальних завдань, для переведу балів за підготовку середньоарифметична оцінка множиться на коефіцієнт 4.

КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ ЗА ПОТОЧНИЙ КОНТРОЛЬ

- «2» - виставляється за неправильну відповідь (письмову роботу), яка не відповідає змісту теми та свідчить про нерозуміння її основних положень;
- «3» - виставляється за відповідь (письмову роботу), яка відповідає змісту теми, але є неповною і неточною у визначенні понять, свідчить про неповне розуміння основних положень навчального матеріалу, свідчить про те, що знання студента мають фрагментарний, поверховий характер;
- «4» - оцінюється правильна і обґрунтована відповідь (письмова робота), з якої видно, що студент знає й розуміє теоретичний матеріал в обсязі навчальної теми, володіє необхідними навичками, не допускає суттєвих помилок.
- «5» - оцінюється повна, правильна, ґрунтовна відповідь (письмова робота) на запитання теми, що передбачає логічність і послідовність викладу матеріалу, володіння термінологією, показує вміння повно й глибоко використовувати теоретичні знання в практичній площині.

КРИТЕРІЇ ЗАГАЛЬНИХ РЕЗУЛЬТАТІВ ОЦІНЮВАННЯ ЗНАНЬ ЗДОБУВАЧІВ

(для іспиту / заліку)

Рівень знань оцінюється:

- «відмінно» / «зараховано» А - від 90 до 100 балів. Студент виявляє особливі творчі здібності, вміє самостійно знаходити та опрацьовувати необхідну інформацію, демонструє знання матеріалу, проводить узагальнення і висновки. Був присутній на лекціях та семінарських заняттях, під час яких давав вичерпні, обґрунтовані, теоретично і практично правильні відповіді, має конспект з виконаними завданнями до самостійної роботи, презентував реферат (есе) за заданою тематикою, проявляє активність і творчість у науково-дослідній роботі;
- «добре» / «зараховано» В - від 82 до 89 балів. Студент володіє знаннями матеріалу, але допускає незначні помилки у формуванні термінів, категорій, проте за допомогою викладача швидко орієнтується і знаходить правильні відповіді. Був присутній на лекціях та семінарських заняттях, має конспект з виконаними завданнями до самостійної роботи, презентував реферат (есе) за заданою тематикою, проявляє активність і творчість у науково-дослідній роботі;
- «добре» / «зараховано» С - від 74 до 81 балів. Студент відтворює значну частину теоретичного матеріалу, виявляє знання і розуміння основних положень, з допомогою викладача може аналізувати навчальний матеріал, але дає недостатньо обґрунтовані, невичерпні відповіді, допускає помилки. При цьому враховується наявність конспекту з виконаними завданнями до самостійної роботи, реферату та активність у науково-дослідній роботі;
- «задовільно» / «зараховано» D - від 64 до 73 балів. Студент був присутній не на всіх лекціях та семінарських заняттях, володіє навчальним матеріалом на середньому рівні, допускає помилки, серед яких є значна кількість суттєвих. При цьому враховується наявність конспекту з виконаними завданнями до самостійної роботи, рефератів (есе);
- «задовільно» / «зараховано» E - від 60 до 63 балів. Студент був присутній не на всіх лекціях та семінарських заняттях, володіє навчальним матеріалом на рівні, вищому за початковий, значну частину його відтворює на репродуктивному рівні, на всі запитання дає необґрунтовані, невичерпні відповіді, допускає помилки, має неповний конспект з завданнями до самостійної роботи.
- «незадовільно з можливістю повторного складання» / «не зараховано» FX – від 35 до 59 балів. Студент володіє матеріалом на рівні окремих фрагментів, що становлять незначну частину навчального матеріалу.
- «незадовільно з обов'язковим повторним вивченням дисципліни» / «не зараховано» F – від 0 до 34 балів. Студент не володіє навчальним матеріалом.

Таблиця відповідності результатів контролю знань за різними шкалами

100-бальною шкалою	Шкала за ECTS	За національною шкалою	
		екзамен	залік
90-100 (10-12)	A	Відмінно	зараховано
82-89 (8-9)	B	Добре	
74-81(6-7)	C		
64-73 (5)	D	Задовільно	
60-63 (4)	E		
35-59 (3)	FX	незадовільно	не зараховано

Методичне видання

**Водолазська Ольга Олегівна
Меленчук Наталя Іванівна**

Психологія особистості

для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
галузі знань 05 Соціальні та поведінкові науки
за спеціальністю 053 Психологія.

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ